

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit. The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M 719 विषय वैदिक

नाव. सूत्र पाठ (Mss)

लेखक/लिपीकार चिंतामणी दीक्षित भडकंबकर

पृष्ठ 58 काळ सन. 1783 पूर्ण/अपूर्ण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू० ७१

१

॥ अथ सूत्रपाठ प्रारंभः॥

१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स०८१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥श्रीविश्वेश्वराय नमः॥ ॥ॐ॥ ॥येनाक्षरसमाम्नायमधिग
म्य महेश्वरात्॥ कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥ येन धौता गिरः पुंसां विम
लैः शब्दवारिभिः॥ तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः॥ ॥अइउण्॥ ऋलृक्॥
एओङ्॥ ऐऔच्॥ हयवरट्॥ लण्॥ ञमङणनम्॥ झभञ्॥ घढधष्॥ जबगडदश्॥ खफ
छठथचटतव्॥ कपय्॥ शषसर्॥ हल्॥ इति प्रत्याहारसूत्राणि॥ ॥वृद्धिरादैच्॥ अदेङ्गु
णः॥ इको गुणवृद्धी॥ न धातुलोप आर्धधातुके॥ क्ङिति च॥ दीधीवेवीटां॥ हलोनंतराः संयो
गः॥ मुखनासिकावचनोनुनासिकः॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं॥ नाज्झलौ॥ ईदूदेद्द्विवचनं
प्रगृह्यं॥ अदसो मात्॥ शे॥ निपात एकाजनाङ्॥ ओत्॥ संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे॥ उ
ञः॥ ऊँ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे॥ दाधा घ्वदाप्॥ १॥ आद्यन्तवदेकस्मिन्॥ तरप्तमपौ घः॥ बहु

गणवतुडति संख्या॥ ष्णांता षट्॥ डति च॥ क्तक्तवतू निष्ठा॥ सर्वादीनि सर्वनामानि॥ विभाषा
दिक्समासे बहुव्रीहौ॥ न बहुव्रीहौ॥ तृतीयासमासे॥ द्वंद्वे च॥ विभाषा जसि॥ प्रथमचरमत
याल्पार्धकतिपयनेमाश्च॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां॥ स्व
मज्ञातिधनाख्यायां॥ अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः॥ स्वरादिनिपातमव्ययं॥ तद्धितश्चास
र्वविभक्तिः॥ कृन्मेजंतः॥ क्त्वातोसुन्कसुनः॥ २॥ अव्ययीभावश्च॥ शि सर्वनामस्थानं॥ सु
डनपुंसकस्य॥ न वेति विभाषा॥ इग्यणः संप्रसारणं॥ आद्यंतौ टकितौ॥ मिदचोंत्यात्परः॥ एच
इग्घ्रस्वादेशे॥ षष्ठी स्थानेयोगा॥ स्थानेंतरतमः॥ उरण्रपरः॥ अलोंत्यस्य॥ ङिच्च॥ आदेः
परस्य॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ स्थानिवदादेशोनल्विधौ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ॥ न
पदांतद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु॥ द्विर्वचनेचि॥ अदर्शनं लो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू॰ ४१

पः॥३॥ प्रत्ययस्यलुक्श्लुलुपः॥ प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणं॥ नलुमतांगस्य॥ अचोंत्यादिटि॥
अलोंत्यात्पूर्वउपधा॥ तस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्य॥ तस्मादित्युत्तरस्य॥ स्वंरूपंशब्दस्याशब्द
संज्ञा॥ अणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः॥ तपरस्तत्कालस्य॥ आदिरंत्येनसहेता॥ येनविधि
स्तदंतस्य॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं॥ त्यदादीनिच॥ एङ्‌प्राचांदेशे॥४॥ ॥वृद्धिरादैज्‌त
वदव्ययीभावः प्रत्ययस्यलुक्पंचदश॥ ॥इतिसूत्रपाठेप्रथमाध्यायस्यप्रथमःपादः॥
॥गाङ्‌कुटादिभ्योञ्णिन्ङित्॥ विजइट्॥ विभाषोर्णोः॥ सार्वधातुकमपित्॥ असंयोगाल्लि
ट्कित्॥ इंधिभवतिभ्यांच॥ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा॥ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः
संश्च॥ इकोझल्॥ हलंताच्च॥ लिङ्‌सिचावात्मनेपदेषु॥ उश्च॥ वागमः॥ हनःसिच्॥ यमोगं
धने॥ विभाषोपयमने॥ स्थाघ्वोरिच्च॥ नक्त्वासेट्॥ निष्ठाशीङ्‌स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः॥

२

त

मृषस्तितिक्षायां॥१॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यां॥ पूङः क्त्वाच॥ नोपधात्थ
फांताद्वा॥ वंचिलुंच्यृतश्च॥ तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य॥ रलोव्युपधाद्धलादेः संश्च॥ ऊका
लोज्झस्वदीर्घप्लुतः॥ अचश्च॥ उच्चैरुदात्तः॥ नीचैरनुदात्तः॥ समाहारःस्वरितः॥ तस्या
दितउदात्तमर्द्धह्रस्वं॥ एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ॥ यज्ञकर्मण्यजपन्यूंखसामसु॥ उच्चैस्त
रांवावषट्कारः॥ विभाषाछंदसि॥ नसुब्रह्मण्यायांस्वरितस्यतूदात्तः॥ देवब्रह्मणोर
नुदात्तः॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां॥ उदात्तस्वरितपरस्यसंनतरः॥२॥ अपृक्तए
काल्प्रत्ययः॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः॥ प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनं॥
एकविभक्तिचापूर्वनिपाते॥ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं॥ कृत्तद्धितसमासाश्च॥ ह्रस्वो
नपुंसकेप्रातिपदिकस्य॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य॥ लुक्तद्धितलुकि॥ इद्गोण्याः॥ लुपियुक्तव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू॰ठ॰

२

व्यक्तिवचने॥ विशेषणानां चाजातेः॥ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्॥ लुब्योगाप्रख्यानात्॥ योग
प्रमाणे च तदभावे दर्शनं स्यात्॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्॥ कालोपस
र्जने च तुल्यं॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां॥ अस्मदो द्वयोश्च॥ फल्गुनी
प्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे॥ ३॥ छंदसि पुनर्वस्वोरेकवचनं॥ विशाखयोश्च॥ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्ष
त्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यं॥ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ॥ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चे
देव विशेषः॥ स्त्री पुंवच्च॥ पुमान् स्त्रिया॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां॥ नपुंसकमनपुंसके
नैकवच्चास्यान्यतरस्यां॥ पिता मात्रा॥ श्वशुरः श्वश्र्वा॥ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यं॥ ग्राम्यपशुसं
घेष्वतरुणेषु स्त्री॥ ४॥ ॥ गाङ्कुटादिघुउपधादएक्तश्छंदसिपुनर्वस्वोस्त्रयोदश॥ ॥ इति
सूत्रपाठे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ भूवादयो धातवः॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत्॥ ह

२

लन्त्यं॥ न विभक्तौ तुस्माः॥ आदिर्ञिटुडवः॥ षः प्रत्ययस्य॥ चुटू॥ लशक्वतद्धिते॥ तस्य लोपः॥
यथासंख्यमनुदेशः समानां॥ स्वरितेनाधिकारः॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदं॥ भावकर्मणोः॥
कर्तरि कर्मव्यतिहारे॥ न गतिहिंसार्थेभ्यः॥ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च॥ नेर्विशः॥ परिव्यवेभ्यः
क्रियः॥ विपराभ्यां जेः॥ आङो दोऽनास्यविहरणे॥ १॥ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च॥ समवप्रविभ्यः
स्थः॥ प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च॥ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि॥ उपान्मंत्रकरणे॥ अकर्मकाच्च॥ उद्विभ्यां
तपः॥ आङो यमहनः॥ समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः॥ निसमुपविभ्यो ह्वः॥ स्प
र्धायामाङः॥ गंधनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः॥ अधेः प्र
सहने॥ वेः शब्दकर्मणः॥ अकर्मकाच्च॥ संमाननोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्यये
षु नियः॥ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि॥ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः॥ उपपराभ्यां॥ आङ उद्गमने॥ २॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्व॰ ह॰

४

वेः पादविहरणे॥ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां॥ अनुपसर्गाद्वा॥ अपह्नवे ज्ञः॥ अकर्मकाच्च॥ संप्रतिभ्या
म नाध्याने॥ भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु वदः॥ व्यक्तवाचां समुच्चारणे॥ अ
नोरकर्मकात्॥ विभाषा विप्रलापे॥ अवाद्ग्रः॥ समः प्रतिज्ञाने॥ उदश्चरः सकर्मकात्॥ सम
स्तृतीयायुक्तात्॥ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे॥ उपाद्यमः स्वकरणे॥ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः॥ नानो
र्ज्ञः॥ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः॥ शदेः शितः॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च॥ पूर्ववत्सनः॥ आम्प्रत्ययव
त्कृञोऽनुप्रयोगस्य॥ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु॥ समः क्ष्णुवः॥ भुजोऽनवने॥ णेरणौ यत्कर्म
णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने॥ भीस्म्योर्हेतुभये॥ गृधिवंच्योः प्रलंभने॥ लियः संमाननशालीनी
करणयोश्च॥ मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले॥ अपाद्वदः॥
णिचश्च॥ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रंथे॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने॥ शेषा

४

त्कर्त्तरि परस्मैपदं॥ अनुपराभ्यां कृञः॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः॥४॥ प्राद्वहः॥ परेर्मृषः॥ व्याङ्
परिभ्यो रमः॥ उपाच्च॥ विभाषाकर्मकात्॥ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः॥ निगरणचल
नार्थेभ्यश्च॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्॥ न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदव
सः॥ वा क्यषः॥ द्युद्भ्यो लुङि॥ वृद्भ्यः स्यसनोः॥ लुटि च क्लृपः॥५॥ ॥भूवादयः क्रीडोऽनुवेः पा
दम्रियतेः प्राद्वहस्तसमोदन्त्रा॥ ॥इति सूत्रपाठे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥आकडारादेका
संज्ञा॥ विप्रतिषेधे परं कार्यं॥ यूस्त्र्याख्यौ नदी॥ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री॥ वामि॥ ङिति ह्रस्व
श्च॥ शेषो घ्यसखि॥ पतिः समास एव॥ षष्ठीयुक्तश्छंदसि वा॥ ह्रस्वं लघु॥ संयोगे गुरु॥ दीर्घं
च॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽगं॥ सुप्तिङंतं पदं॥ नः क्ये॥ सिति च॥ स्वादिष्वसर्वनाम
स्थाने॥ यचि भं॥ तसौ मत्वर्थे॥ अयस्मयादीनि छंदसि॥१॥ बहुषु बहुवचनं॥ द्व्येकयोर्द्विवचने

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्र॰ठ१

कदवचने॥कारके॥ध्रुवमपायेपादानं॥भीत्रार्थानांभयहेतुः॥पराजेरसोढः॥वारणार्थानामी
प्सितः॥अंतर्द्धौयेनादर्शनमिच्छति॥आख्यातोपयोगे॥जनिकर्तुःप्रकृतिः॥भुवःप्रभवः॥क
र्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानं॥रुच्यर्थानांप्रीयमाणः॥श्लाघह्नुङ्स्थाशपांज्ञीप्स्यमानः॥
५ धारेरुत्तमर्णः॥स्पृहेरीप्सितः॥क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानांयंप्रतिकोपः॥क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः
कर्म॥राधीक्ष्योर्यस्यविप्रश्नः॥प्रत्याङ्भ्यांश्रुवःपूर्वस्यकर्ता॥२॥अनुप्रतिगृणश्च॥साधक
तमंकरणं॥दिवःकर्मच॥परिक्रयणेसंप्रदानमन्यतरस्यां॥आधारोधिकरणं॥अधिशी
ङ्स्थासांकर्म॥अभिनिविशश्च॥उपान्वध्याङ्वसः॥कर्तुरीप्सिततमंकर्म॥तथायुक्तंचानीप्सि ५
तं॥अकथितंच॥गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्तासणौ॥हृक्रोरन्यत
रस्यां॥स्वतंत्रःकर्ता॥तत्प्रयोजकोहेतुश्च॥प्राग्रीश्वरांनिपाताः॥चादयोसत्वे॥प्रादयः॥उपसर्गाः

क्रियायोगे॥गतिश्च॥ऊर्यादिच्विडाचश्च॥अनुकरणंचानितिपरं॥आदरानादरयोःसद
सती॥भूषणेलं॥अंतरपरिग्रहे॥कणेमनसीश्रद्धाप्रतीघाते॥पुरोव्ययं॥अस्तंच॥अच्छग
त्यर्थवदेषु॥अदोनुपदेशे॥तिरोंतर्द्धौ॥विभाषाकृञि॥उपाजेन्वाजे॥साक्षात्प्रभृतीनिच॥
अनत्याधानउरसिमनसी॥मध्येपदेनिवचनेच॥नित्यंहस्तेपाणावुपयमने॥प्राध्वंबंधने॥
जीविकोपनिषदावौपम्ये॥तेप्राग्धातोः॥४॥छंदसिपरेपि॥व्यवहिताश्च॥कर्मप्रवचनीयाः॥
अनुर्लक्षणे॥तृतीयार्थे॥हीने॥उपोधिकेच॥अपपरीवर्जने॥आङ्मर्यादावचने॥लक्षणेत्थं
भूताख्यानभागवीप्सासुप्रतिपर्यनवः॥अभिरभागे॥प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोः॥अधि
परीअनर्थकौ॥सुःपूजायां॥अतिरतिक्रमणेच॥अपिःपदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमु
च्चयेषु॥अधिरीश्वरे॥विभाषाकृञि॥लःपरस्मैपदं॥तङानावात्मनेपदं॥५॥तिङस्त्रीणि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू॰ठ॰

६

त्रीणिप्रथममध्यमोत्तमाः॥तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः॥सुपः॥विभक्तिश्च॥
युष्मद्युपपदेसमानाधिकरणेस्थानिन्यपिमध्यमः॥प्रहासेचमन्योपपदेमन्यतेरुत्तमए
कवच्च॥अस्मद्युत्तमः॥शेषेप्रथमः॥परःसंनिकर्षःसंहिता॥विरामोवसानं॥६॥ ॥आ
कडाराद्धकुषघनुप्रतिग्रणतुर्यादिछंदसितिङेनेदन्ता॥ ॥इतिसूत्रपाठेप्रथमाध्यायस्यचतु
र्थःपादः॥ ॥इतिसूत्रपाठेप्रथमाध्यायःसमाप्तः॥ ॥ॐ॥ ॥समर्थःपदविधिः॥
सुबामंत्रितेपरांगवत्स्वरे॥प्राक्कडारात्समासः॥सहसुपा॥अव्ययीभावः॥अव्ययंविभ
क्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसा
दृश्यसंपत्तिसाकल्यांतवचनेषु॥यथासादृश्ये॥यावदवधारणे॥सुप्प्रतिनामात्रार्थे॥अ
क्षशलाकासंख्याःपरिणा॥विभाषा॥अपपरिबहिरंचवःपंचम्या॥आङ्मर्यादाभिवि

६

१२

ध्योः॥लक्षणेनाभिप्रतीआभिमुख्ये॥अनुर्यत्समया॥यस्यचायामः॥तिष्ठद्गुप्रभृतीनि
च॥पारेमध्येषष्ठ्यावा॥संख्यावंश्येन॥नदीभिश्च॥१॥अन्यपदार्थेचसंज्ञायां॥तत्पु
रुषः॥द्विगुश्च॥द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः॥स्वयंक्तेन॥खट्वाक्षेपे॥
सामि॥कालाः॥अत्यंतसंयोगेच॥तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेन॥पूर्वसदृशसमोना
र्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः॥कर्तृकरणेकृताबहुलं॥कृत्यैरधिकार्थवचने॥अन्नेनव्यं
जनं॥भक्ष्येणमिश्रीकरणं॥चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः॥पंचमीभयेन॥अपे
तापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः॥स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणिक्तेन॥सप्तमीशौंडैः॥२॥
सिद्धशुष्कपक्वबंधैश्च॥ध्वांक्षेणक्षेपे॥कृत्यैरृणे॥संज्ञायां॥क्तेनाहोरात्रावयवाः॥
तत्र॥क्षेपे॥पात्रेसंमितादयश्च॥पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाःसमानाधि

मुक्त

१२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स. ठ२

७

करणेन॥ दिक्संख्ये संज्ञायां॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च॥ संख्यापूर्वो द्विगुः॥ कुत्सितानि कुत्सनैः॥ पापाणके कुत्सितैः॥ उपमानानि सामान्यवचनैः॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलं॥ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः॥ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्॥ ३॥ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः॥ वृंदारकनागकुंजरैः पूज्यमानं॥ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने॥ किं क्षेपे॥ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः॥ प्रशंसावचनैश्च॥ युवाखलतिपलितवलिनजरतीभिः॥ कृत्यतुल्याख्या अजात्या॥ वर्णो वर्णेन॥ कुमारः श्रमणादिभिः॥ चतुष्पादो गर्भिण्या॥ मयूरव्यंसकादयश्च॥ ४॥ ॥ समर्थोऽन्यपदार्थे च सिद्धं शुक्लसन्महद्भ्यादन्त्र॥ ॥ इति सूत्रपाठे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

७

ण

॥ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे॥ अर्धं नपुंसकं॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया॥ कालाः परिमाणिना॥ नञ्॥ ईषदकृता॥ षष्ठी॥ याजकादिभिश्च॥ न निर्धारणे॥ पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन॥ क्तेन च पूजायां॥ अधिकरणवाचिना च॥ कर्मणि च॥ तृजकाभ्यां कर्तरि॥ कर्तरि च॥ नित्यं क्रीडाजीविकयोः॥ कुगतिप्रादयः॥ उपपदमतिङ्॥ अमैवाव्ययेन॥ १॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां॥ क्त्वा च॥ शेषो बहुव्रीहिः॥ अनेकमन्यपदार्थे॥ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये॥ दिङ्नामान्यंतराले॥ तत्र तेनेदमिति सरूपे॥ तेन सहेति तुल्ययोगे॥ चार्थे द्वंद्वः॥ उपसर्जनं पूर्वं॥ राजदंतादिषु परं॥ द्वंद्वे घि॥ अजाद्यदंतं॥ अल्पाच्तरं॥ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ॥ निष्ठा॥ वाहिताग्न्यादिषु॥ कडाराः कर्मधारये॥ २॥ ॥ पूर्वापराधरोत्तरं तृतीयाप्रभृतीन्यष्टादश॥ ॥ इति स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्स्ः ८२

८

त्रपाठे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥अनभिहिते॥ कर्मणि द्वितीया॥ तृतीया च हो
श्छंदसि॥ अंतरांतरेण युक्ते॥ कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे॥ अपवर्गे तृतीया॥ सप्तमीपंचम्यौ का
रकमध्ये॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी॥
पंचम्यपाङ्परिभिः॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ
चेष्टायामनध्वनि॥ चतुर्थी संप्रदाने॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः॥ तुमर्थाच्च
भाववचनात्॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्रा
णिषु॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया॥ सहयुक्तेऽप्रधाने॥ येनांगविकारः॥१॥ इत्थंभूतलक्षणे॥
संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि॥ हेतौ॥ अकर्तर्यृणे पंचमी॥ विभाषा गुणेऽस्त्रियां॥ षष्ठी हेतुप्रयो
गे॥ सर्वनाम्नस्तृतीया च॥ अपादाने पंचमी॥ अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दांचूत्तरपदाजाहियु

क्ते॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन॥ एनपा द्वितीया॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यां॥ करणे
च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य॥ दूरांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यां॥ दूरांतिकार्थे
भ्यो द्वितीया च॥ सप्तम्यधिकरणे च॥ यस्य च भावेन भावलक्षणं॥ षष्ठी चानादरे॥ स्वामी
श्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च॥ आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां॥२॥ य
तश्च निर्धारणं॥ पंचमी विभक्ते॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः॥ प्रसितोत्सुका
भ्यां तृतीया च॥ नक्षत्रे च लुपि॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा॥ संबोधने
च॥ सामंत्रितं॥ एकवचनं संबुद्धिः॥ षष्ठी शेषे॥ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे॥ अधीगर्थदयेशां कर्म
णि॥ कृञः प्रतियत्ने॥ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः॥ आशिषि नाथः॥ जासिनिप्रहणना
टक्राथपिषां हिंसायां॥ व्यवहृपणोः समर्थयोः॥ दिवस्तदर्थस्य॥ विभाषोपसर्गे॥ द्वितीया ब्राह्म

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्व॰ ८२

९

णे॥३॥ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने॥ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसि॥ यजेश्च करणे॥ कृत्वोर्थप्रयो
गेकालेधिकरणे॥ कर्तृकर्मणोः कृति॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि॥ क्तस्य च वर्तमाने॥ अधिकरणवाचिन
श्च॥ नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां॥ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः॥ कृत्यानां कर्तरि वा॥ तु
ल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां॥ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः॥
॥४॥ ॥अनभिहितइत्थंभूतयतश्चप्रेष्यब्रुवोस्त्रयोदश॥ ॥इति सूत्रपाठे द्वितीयाध्यायस्य तृ
तीयः पादः॥ ॥द्विगुरेकवचनं॥ द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानां॥ अनुवादे चरणानां॥ अध्वर्युक्र
तुरनपुंसकं॥ अध्ययनतोविप्रकृष्टाख्यानां॥ जातिरप्राणिनां॥ विशिष्टलिंगो नदीदेशोग्रामाः॥
क्षुद्रजंतवः॥ येषां च विरोधः शाश्वतिकः॥ शूद्राणामनिरवसितानां॥ गवाश्वप्रभृतीनि च॥ विभाषा
वृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां॥ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवा

चि॥ नदधिपयआदीनि॥ अधिकरणैतावत्वे च॥ विभाषा समीपे॥ स नपुंसकं॥ अव्ययीभा
वश्च॥ तत्पुरुषोनञ्कर्मधारयः॥ संज्ञायां कंथोशीनरेषु॥१॥ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचि
ख्यासायां॥ छाया बाहुल्ये॥ सभा राजामनुष्यपूर्वा॥ अशाला च॥ विभाषा सेनासुराछा
याशालानिशानां॥ परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोः॥ पूर्ववदश्ववडवौ॥ हेमंतशिशिरावहोरात्रे च
छंदसि॥ रात्राह्नाहाः पुंसि॥ अपथं नपुंसकं॥ अर्द्धर्चाः पुंसि च॥ इदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तृती
यादौ॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ॥ द्वितीयाटौःस्स्वेनः॥ आर्द्धधातुके॥ अदोजग्धिर्ल्य
प्तिकिति॥ लुङ्सनोर्घस्लृ॥ घञपोश्च॥ बहुलं छंदसि॥ लिट्यन्यतरस्यां॥२॥ वेञो वयिः॥
हनो वध लिङि॥ लुङि च॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां॥ इणो गा लुङि॥ णौ गमिरबोधने॥ स
नि च॥ इङश्च॥ गाङ् लिटि॥ विभाषा लुङ्लृङोः॥ णौ च संश्चङोः॥ अस्तेर्भूः॥ ब्रुवो वचिः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू०अ२

१०

चक्षिङः ख्याञ्॥ वा लिटि॥ अजेर्व्यघञपोः॥ वा यौ॥ ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुग
णिञोः॥ पैलादिभ्यश्च॥ इञः प्राचां॥ २॥ न तौल्वलिभ्यः॥ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रि
यां॥ यस्कादिभ्यो गोत्रे॥ यञञोश्च॥ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च॥
बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु॥ न गोपवनादिभ्यः॥ तिककितवादिभ्यो द्वंद्वे॥ उपकादिभ्यो
ऽन्यतरस्यामद्वंद्वे॥ आगस्त्यकौंडिन्ययोरगस्तिकुंडिनच्॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः॥
आदिप्रभृतिभ्यः शपः॥ बहुलं छंदसि॥ यङोऽचि च॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः॥ बहुलं छंदसि
॥ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु॥ विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः॥ तनादिभ्यस्त
थासोः॥ मंत्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः॥ ४॥ आमः॥ अव्ययादाप्सुपः
॥ नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपंचम्याः॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलं॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः॥ ५॥

२०

॥ द्विगुरुपज्ञोपक्रमं वेञो वयिर्न तौल्वलिभ्य आमः पंच॥ ॥ इति सूत्रपाठे द्वितीयाध्याय
स्य चतुर्थः पादः॥ ॥ इति सूत्रपाठे द्वितीयाध्यायः समाप्तः॥ ॥ॐ॥ ॥प्रत्ययः॥ पर
श्च॥ आद्युदात्तश्च॥ अनुदात्तौ सुप्पितौ॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन्॥ मान्बधदान्शान्भ्यो
दीर्घश्चाभ्यासस्य॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा॥ सुप आत्मनः क्यच्॥ का
म्यच्च॥ उपमानादाचारे॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च॥ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः॥ लो
हितादिडाज्भ्यः क्यष्॥ कष्टाय क्रमणे॥ कर्मणो रोमंथतपोभ्यां वर्तिचरोः॥ बाष्पोष्म
भ्यामुद्वमने॥ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे॥ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायां॥ न
मोवरिवश्चित्रङः क्यच्॥ पुच्छभांडचीवराण्णिङ्॥ १॥ मुंडमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रह
लकलकृततूस्तेभ्यो णिच्॥ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्॥ नित्यं कौटिल्ये

२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू॰ ८२

११

गतौ॥ लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायां॥ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोक
सेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्॥ हेतुमति च॥ कंड्वादिभ्यो यक्॥ गुप्धूपविच्छिप
णिपनिभ्य आयः॥ ऋतेरीयङ्॥ कमेर्णिङ्॥ आयादय आर्द्धधातुके वा॥ सनाद्यंता धातवः॥ स्य
तासी लृलुटोः॥ सिब्बहुलं लेटि॥ कास्प्रत्ययादाममंत्रे लिटि॥ इजादेश्च गुरुमतोनृच्छः॥ दयाया
सश्च॥ उषविदजागृभ्योन्यतरस्यां॥ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च॥ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि॥ २॥ वि
दांकुर्वंत्वित्यन्यतरस्यां॥ अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदामक
न्निति छंदसि॥ च्लिलुङि॥ च्लेः सिच्॥ शलइगुपधादनिटः क्सः॥ श्लिष आलिंगने॥ न दृशः॥ णि
श्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्॥ विभाषा धेट्श्व्योः॥ गुपेश्छंदसि॥ नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयति
भ्यः॥ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्॥ लिपिसिचिह्वश्च॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां॥ पुषादिद्यु

११

22

ताद्यलृदितः परस्मैपदेषु॥ सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च॥ इरितो वा॥ जृस्तंभुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुंचुश्वि
भ्यश्च॥ कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसि॥ चिण्ते पदः॥ ३॥ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योन्यतरस्यां॥
अचः कर्मकर्त्तरि॥ दुहश्च॥ न रुधः॥ तपोनुतापे च॥ चिण्भावकर्मणोः॥ सार्वधातुके यक्॥ क
र्त्तरि शप्॥ दिवादिभ्यः श्यन्॥ वाभ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः॥ यसोनुपसर्गात्॥
संयसश्च॥ स्वादिभ्यः श्नुः॥ श्रुवः शृ च॥ अक्षोन्यतरस्यां॥ तनूकरणे तक्षः॥ तुदादिभ्यः शः॥ रु
रुधादिभ्यः श्नम्॥ तनादिकृञ्भ्य उः॥ धिन्विकृण्व्योर च॥ ४॥ क्र्यादिभ्यः श्ना॥ स्तंभुस्तुंभुस्कंभु
स्कुंभुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च॥ हलः श्नः शानज्झौ॥ छंदसि शायजपि॥ व्यत्ययो बहुलं॥ लिङ्याशिष्यङ्॥
कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः॥ तपस्तपःकर्मकस्यैव॥ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ॥ कुषिरजोः प्राचां
श्यन्परस्मैपदं च॥ धातोः॥ तत्रोपपदं सप्तमीस्थं॥ कृदतिङ्॥ वासरूपोस्त्रियां॥ कृत्याः प्राङ्ण्वु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्र॰ ८३

१२

लः॥ तव्यत्तव्यानीयरः॥ अचो यत्॥ पोरदुपधात्॥ शकिसहोश्च॥ गदमदचरयमश्चानु
पसर्गे॥ ५॥ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु॥ वह्यं करणं॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः
॥ उपसर्या काल्या प्रजने॥ अजर्यं संगतं॥ वदः सुपि क्यप् च॥ भुवो भावे॥ हनस्त च॥ एति
स्तुशास्वृदृजुषः क्यप्॥ ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः॥ ई च खनः॥ भृञोऽसंज्ञायां॥ मृजेर्विभाषा
॥ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः॥ भिद्योद्ध्यौ नदे॥ पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे
॥ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि॥ पदास्वैरिबाह्यापक्ष्ये
षु च॥ विभाषा कृवृषोः॥ ६॥ युग्यं च पत्रे॥ अमावस्यदन्यतरस्यां॥ छन्दसि निष्टर्क्य देवहू
यप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवा
द्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि॥ ऋहलोर्ण्यत्॥ ओरावश्यके॥ आसुयुवपिरपिलपित्र

क्यं ३

१२

२८

पिचमश्च॥ आनाय्योऽनित्ये॥ प्रणाय्योऽसंमतौ॥ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानह
विर्निवाससामिधेनीषु॥ क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ॥ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः॥
चित्याग्निचित्ये च॥ ण्वुल्तृचौ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः॥ इगुपधज्ञाप्रीकिरः
कः॥ आतश्चोपसर्गे॥ पाघ्राध्माधेट्दृशः शः॥ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजि
चेतिसातिसाहिभ्यश्च॥ ददातिदधात्योर्विभाषा॥ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः॥ ७॥ श्या
द्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च॥ दुन्योरनुपसर्गे॥ विभाषा ग्रहः॥ गेहे कः
॥ शिल्पिनि ष्वुन्॥ गस्थकन्॥ ण्युट् च॥ हश्च व्रीहिकालयोः॥ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन्॥
आशिषि च॥ ८॥ ॥ प्रत्ययो मुण्डविदांदापजनक्र्यादिभ्यो वघञ्गुग्यं चत्रपाद्व्यधादरा
॥ ॥ इति सूत्रपाठे तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ कर्मण्यण्॥ ह्वावामश्च॥ आतोऽनु

२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्व.८२

पसर्गेकः॥ सुपिस्थः॥ तुंदशोकयोः परिमृजापनुदोः॥ प्रेदाज्ञः॥ संमिख्यः॥ गापोष्टक्॥ ह
रतेरनुद्यमनेच्॥ वयसिच॥ आङिताच्छील्ये॥ अर्हः॥ स्तंबकर्णयोरमिजपोः॥ शमिधा
तोः संज्ञायां॥ अधिकरणेशेतेः॥ चरेष्टः॥ भिक्षासेनादायेषुच॥ पुरोग्रतोग्रेषुसर्त्तेः॥ पूर्वे
कर्त्तरि॥ कृञोहेतुताच्छील्यानुलोम्येषु॥ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारांतानंतादिब
हुनांदीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजंघाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु॥ क
र्मणिभृतौ॥ नशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमंत्रपदेषु॥ स्तंबशकृतोरिन्॥ हरतेर्दृति
नाथयोःपशौ॥ फलेग्रहिरात्मंभरिश्च॥ छंदसिवनसनरक्षिमथां॥ एजेःखश्॥ नासि
कास्तनयोर्ध्माधेटोः॥ नाडीमुष्ट्योश्च॥ उदिकूलेरुजिवहोः॥ वहाभ्रेलिहः॥ परिमाणेपचः॥
मितनखेच॥ विध्वरुषोस्तुदः॥ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः॥ उग्रंपश्येरंमदपाणिंधमाश्च॥

१२

१२

२६

प्रियवशेवदःखच्॥ द्विषत्परयोस्तापेः॥ वाचियमोव्रते॥ २॥ पूःसर्वयोर्दारिसहोः॥ सर्वकूलाभ्रक
रीषेषुकषः॥ मेघर्त्तिभयेषुकृञः॥ क्षेमप्रियमद्रेण्च॥ आशितेभुवःकरणभावयोः॥ संज्ञायांभृ
तॄवृजिधारिसहितपिदमः॥ गमश्च॥ अंतात्यंताध्वदूरपारसर्वानंतेषुडः॥ आशिषिहनः॥ अ
पेक्लेशतमसोः॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः॥ लक्षणेजायापत्योष्टक्॥ अमनुष्यकर्त्तृकेच॥ शक्तौ
हस्तिकपाटयोः॥ पाणिघताडघौशिल्पिनि॥ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नांधप्रियेषुच्व्यर्थे
ष्वच्वौकृञःकरणेख्युन्॥ कर्त्तरिभुवःखिष्णुच्खुकञौ॥ स्पृशोनुदकेक्विन्॥ ऋत्विग्दधृक्स्र
ग्दिगुष्णिगंचुयुजिक्रुंचांच॥ त्यदादिषुदृशोनालोचनेकञ्च॥ ३॥ सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजवि
दभिदछिदजिनीराजामुपसर्गेपिक्विप्॥ भजोण्विः॥ छंदसिसहः॥ वहश्च॥ कव्यपुरीषपुरीष्ये
षुञ्युट्॥ हव्येनंतःपादं॥ जनसनखनक्रमगमोविट्॥ अदोनन्ने॥ क्रव्येच॥ दुहःकब्घश्च॥ मं

२६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू॰ ७३ १४

छन्दसि श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्॥ अवे यजः॥ विजुपे छन्दसि॥ आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च॥ अ
न्येभ्योपि दृश्यन्ते॥ क्विप् च॥ स्थः क च॥ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये॥ कर्तर्युपमाने॥ व्रते॥ ४॥ बहु
लमाभीक्ष्ण्ये॥ मनः॥ आत्ममाने खश्च॥ भूते॥ करणे यजः॥ कर्मणि हनः॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्वि
प्॥ बहुलं छन्दसि॥ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः॥ सोमे सुञः॥ अग्नौ चेः॥ कर्मण्यग्न्याख्या
यां॥ कर्मणीनिर्विक्रियः॥ दृशेः क्वनिप्॥ राजनि युधिकृञः॥ सहे च॥ सप्तम्यां जनेर्डः॥ पंच
म्यामजातौ॥ उपसर्गे च संज्ञायां॥ अनौ कर्मणि॥ ७॥ अन्येष्वपि दृश्यते॥ निष्ठा॥ सुयजोर्ङ्वनि
प्॥ जीर्यतेरतृन्॥ छन्दसि लिट्॥ लिटः कानज्वा॥ क्वसुश्च॥ भाषायां सदवसश्रुवः॥ उपेयिवा
ननाश्वाननूचानश्च॥ लुङ्॥ अनद्यतने लङ्॥ अभिज्ञावचने लृट्॥ न यदि॥ विभाषा सा
कांक्षे॥ परोक्षे लिट्॥ हशश्वतोर्लङ् च॥ प्रश्ने चासन्नकाले॥ लट् स्मे॥ अपरोक्षे च॥ ननौ पृष्टप्र

१४

२८

धु

तिवचने॥ ८॥ नन्वोर्विभाषा॥ पुरि लुङ् चास्मे॥ वर्तमाने लट्॥ लटः शतृशानचावप्रथमा
समानाधिकरणे॥ संबोधने च॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः॥ तौ सत्॥ पूङ्यजोः शानन्॥ ताच्छी
ल्यवयोवचनशक्तिषु चानश्॥ इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि॥ द्विषोमित्रे॥ सुञो यज्ञसंयोगे॥
अर्हः प्रशंसायां॥ आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु॥ तृन्॥ अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्प
चोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्॥ णेश्छन्दसि॥ भुवश्च॥ ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः॥ त्र
सिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः॥ ७॥ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्॥ संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृ
जपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविच
त्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च॥ वौ कषलसकत्थस्रंभः॥ अपे च लषः॥ प्रे लप
सृद्रुमथवदवसः॥ निंदहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वु

२९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ञ्॥ देविकुशोश्चोपसर्गे॥ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्॥ अनुदात्तेतश्च हलादेः॥ जुचंक्रम्यदंद्र
म्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः॥ क्रुधमंडार्थेभ्यश्च॥ न यः॥ सूददीपदीक्षश्च॥ लषपतपदस्था
भूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ्॥ जल्पभिक्षकुट्टलुंटवृङः षाकन्॥ प्रजोरिनिः॥ जिदृक्षिविश्री
ण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च॥ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातंद्राश्रद्धाभ्य आलुच्॥ दाधेट्
सिशदसदो रुः॥ सृघस्यदः क्मरच्॥ भंजभासमिदो घुरच्॥ विदिभिदिछिदेः कुरच्॥ इण्न
शजिसर्त्तिभ्यः क्वरप्॥ गत्वरश्च॥ जागुरूकः॥ यजजपदशां यङः॥ नमिकंपिस्म्यजसकम
हिंसदीपो रः॥ सनाशंसभिक्ष उः॥ विंदुरिछुः॥ क्याछंदसि॥ आदृगमहनजनः किकिनौ लिट्
च॥ स्वपितृषोर्नजिङ्॥ शॄवंद्योरारुः॥ भियः क्रुक्लुकनौ॥ स्थेशभासपिसकसो वरच्॥ यश्च
यङः॥ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप्॥ अन्येभ्योपि दृश्यते॥ भुवः संज्ञांतर

योः॥ विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायां॥ २॥ धः कर्मणि ष्ट्रन्॥ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहप
तदशनहः करणे॥ हलसूकरयोः पुवः॥ अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः॥ पुवः संज्ञायां॥ क
र्त्तरि चर्षिदेवतयोः॥ ञीतः क्तः॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च॥ १०॥ ॥ कर्मणि दिवाहूः सर्वसर्वस्तबकु त
लमन्येष्वपि नन्वोः शमिति भंजभासधः कर्मण्यष्टौ॥ ॥ इति सूत्रपाठे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः
पादः॥ ॥ उणादयो बहुलं॥ भूतेपि दृश्यंते॥ भविष्यति गम्यादयः॥ यावत्पुरानिपातयोर्लट्
॥ विभाषा कदाकर्ह्योः॥ किंवृत्ते लिप्सायां॥ लिप्स्यमानसिद्धौ च॥ लोडर्थलक्षणे च॥ लिङ् चोर्ध्व
मौहूर्त्तिके॥ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायां॥ भाववचनाश्च॥ अण् कर्मणि च॥ लृट् शेषे च
॥ लृटः सद्वा॥ अनद्यतने लुट्॥ पदरुजविशस्पृशो घञ्॥ सृ स्थिरे॥ भावे॥ अकर्त्तरि च कारके सं
ज्ञायां॥ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः॥ १॥ इङश्च॥ उपसर्गे रुवः॥ समि युद्रुदुवः॥ श्रिणीभुवोऽनु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स॰ ८३

१६

पसर्गे॥ वौक्षुश्रुवः॥ अवोदोर्नियः॥ प्रेद्रुस्तुस्रुवः॥ निरभ्योः पूल्वोः॥ उन्योर्ग्रः॥ कॄधान्ये॥ य
ज्ञे समि स्तुवः॥ प्रेस्त्रोयज्ञे॥ प्रथने वावशब्दे॥ छंदोनाम्नि च॥ उदि ग्रहः॥ समि मुष्टौ॥ परिन्यो
र्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः॥ परावनुपात्यय इणः॥ व्युपयोः शेतेः पर्याये॥ हस्तादाने चेरस्तेये॥ इ॥
निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः॥ संघे चानौत्तराधर्ये॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियां
॥ अभिविधौ भाव इनुण्॥ आक्रोशे नव्योर्ग्रहः॥ प्रेलिप्सायां॥ परौ यज्ञे॥ नौ वृ धान्ये॥ उदि श्रय
तियौतिपूद्रुवः॥ विभाषाङि रुप्लुवोः॥ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबंधे॥ प्रे वणिजां॥ रश्मौ च॥ वृणोते
राच्छादने॥ परौ भुवोवज्ञाने॥ एरच्॥ ॠदोरप्॥ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च॥ उपसर्गेदः॥ नौ ण च॥ ३॥
व्यधजपोरनुपसर्गे॥ स्वनहसोर्वा॥ यमः समुपनिविषु च॥ नौ गदनदपठस्वनः॥ क्वणो वीणा
यां च॥ नित्यं पणः परिमाणे॥ मदोनुपसर्गे॥ प्रमदसंमदौ हर्षे॥ समुदोरजः पशुषु॥ अक्षेषु ग्ल

१६

32

ह॥ प्रजने सर्तेः॥ ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु॥ आङि युद्धे॥ निपानमाहावः॥ भावेनुपस
र्गस्य॥ हनश्च वधः॥ मूर्त्तौ घनः॥ अंतर्घनो देशे॥ अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च॥ उद्घनो
त्याधानं॥ ४॥ अपघनोंगं॥ करणेयोविद्रुषु॥ स्तंबे क च॥ परौ घः॥ उपघ्न आश्रये॥ संघोद्घौ ग
णप्रशंसयोः॥ निघो निमितं॥ ड्वितः क्त्रिः॥ ट्वितोथुच्॥ यजयाचयतविछप्रछरक्षो नङ्॥ स्व
पो नन्॥ उपसर्गे घोः किः॥ कर्मण्यधिकरणे च॥ स्त्रियां क्तिन्॥ स्थागापापचो भावे॥ मंत्रे वृषे
षपचमनविदभूवीरा उदात्तः॥ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च॥ व्रजयजोर्भावे क्यप्॥ सं
ज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः॥ कृञः श च॥ ५॥ इच्छा॥ अ प्रत्ययात्॥
गुरोश्च हलः॥ षिद्भिदादिभ्योङ्॥ चिंतिपूजिकथिकुंबिचर्चश्च॥ आतश्चोपसर्गे॥ ण्यासश्रंथो यु
च्॥ रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलं॥ संज्ञायां॥ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च॥ पर्यायार्हर्णोत्पत्ति

33

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्र.८३ वुण्वुञ् ॥ आक्रोशे नञ्यनिः ॥ कृत्यल्युटो बहुलं ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ ल्युट् च ॥ कर्मणि च ये
न संस्पर्शात्कर्तुश्शरीरसुखं ॥ करणाधिकरणयोश्च ॥ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ गोचरसंच
१७ रवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ अवे तॄस्त्रोर्घञ् ॥ हलश्च ॥ अध्यायन्यायोद्यावसंहारा
धारावायाश्च ॥ उदङ्कोऽनुदके ॥ जालमानायः ॥ खनो घ च ॥ ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ख
ल् ॥ कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ आतो युच् ॥ छंदसि गत्यर्थेभ्यः ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ वर्त्त
मानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ आशंसायां भूतवच्च ॥ क्षिप्रवचने लृट् ॥ आशंसावचने लि
ङ् ॥ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबंधसामीप्ययोः ॥ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ कालवि १७
भागे चानहोरात्राणां ॥ परस्मिन्विभाषा ॥ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ भूते च ॥ ७ ॥
वोताप्योः ॥ गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ विभाषा कथमि लिङ् च ॥ किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ अनवक्लृ

प्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ जातुयदोर्लिङ् ॥ यच्चयत्रयोः ॥ गर्हायां च
॥ चित्रीकरणे च ॥ शेषे लृडयदौ ॥ उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ कामप्रवेदनेऽकच्चिति ॥ संभावने
ऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ इच्छार्थेषु लि
ङ्लोटौ ॥ समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ लिङ् च ॥ इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने ॥ ८ ॥ विधिनिमंत्र
णामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ लोट् च ॥ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ लिङ्
चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ॥ स्मे लोट् ॥ अधीष्टे च ॥ कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ लिङ् यदि ॥ अर्हे कृत्य
तृचश्च ॥ आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ कृत्याश्च ॥ शकि लिङ् च ॥ आशिषि लिङ्लोटौ ॥ क्ति
च्क्तौ च संज्ञायां ॥ माङि लुङ् ॥ स्मोत्तरे लङ् च ॥ ९ ॥ ॥ उणादयइङोनिवोस
व्यधापघनोंगमिक्षाहलश्चवोताप्योर्विधिनिषोडन्तो ॥ ॥ इति सूत्रपाठे तृतीयाध्याय

सू०८३

१८

स्य तृतीयः पादः॥ ॥धातुसंबंधे प्रत्ययाः॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा
च तध्वमोः॥ समुच्चयेन्यतरस्यां॥ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्॥ समुच्चये सामान्य
वचनस्य॥ छंदसि लुङ् लङ् लिटः॥ लिङर्थे लेट्॥ उपसंवादाशंकयोश्च॥ तुमर्थे सेसेनसे
असेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः॥ प्रयै रोहिष्यै अ
व्यथिष्यै॥ दृशे विख्ये च॥ शकि णमुल्कमुलौ॥ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ॥ कृत्यार्थे तवै
केन्केन्यत्वनः॥ अवचक्षे च॥ भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्॥ सृपितृ
दोः कसुन्॥ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा॥ उदीचां माङो व्यतीहारे॥ परावरयोगे
च॥१॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च॥ न यद्यनाकांक्षे॥ विभाषाग्रेप्र
थमपूर्वेषु॥ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्॥ स्वादुमि णमुल्॥ अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयो

१८

35

गश्चेत्॥ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने॥ कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये॥ यावति विंदजीवोः॥ चर्मो
दरयोः पूरेः॥ वर्षप्रमाणऊलोपश्चास्यान्यतरस्यां॥ चेले क्नोपेः॥ निमूलसमूलयोः कषः॥ शु
ष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः॥ समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः॥ करणे हनः॥ स्नेहने पिषः॥ हस्ते वर्ति
ग्रहोः॥ स्वे पुषः॥२॥ अधिकरणे बंधः॥ संज्ञायां॥ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः॥ ऊर्ध्वे शुषि
पूरोः॥ उपमाने कर्मणि च॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः॥ उपदंशस्तृतीयायां॥ हिंसार्था
नां च समानकर्मकाणां॥ सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः॥ समासत्तौ॥ प्रमाणे च॥ अपादाने परी
प्सायां॥ द्वितीयायां च॥ स्वांगेध्रुवे॥ परिक्लिश्यमाने च॥ विशिपतिपदिस्कंदां व्याप्यमाना
सेव्यमानयोः॥ अस्यतितृषोः क्रियांतरे कालेषु॥ नाम्न्यादिशिग्रहोः॥ अव्यये यथाभिप्रेता
ख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ॥ तिर्यच्यपवर्गे॥३॥ स्वांगे तस्प्रत्यये कृभ्वोः॥ नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे॥

36

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्॰ ठ२

१९

तूष्णीमि भुवः॥ अन्वच्यानुलोम्ये॥ शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्॥ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु॥ कर्त्तरि कृत्॥ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा॥ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः॥ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः॥ आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च॥ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च॥ दाशगोघ्नौ संप्रदाने॥ भीमादयोपादाने॥ ताभ्यामन्यत्रोणादयः॥ क्तोधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः॥ लस्य॥ तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्॥ टित आत्मनेपदानां टेरे॥ थासः से॥ ४॥ लिटस्तझयोरेशिरेच्॥ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः॥ विदो लटो वा॥ ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुवः॥ लोटो लङ्वत्॥ एरुः॥ सेर्ह्यपिच्च॥ वा छंदसि॥ मेर्निः॥ आमेतः॥ सवाभ्यां वामौ॥ आडुत्तमस्य पिच्च॥ एत ऐ॥ लेटोडाटौ॥ आत ऐ॥ वैतो-

१९

-न्यत्र॥ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु॥ स उत्तमस्य॥ नित्यं ङितः॥ इतश्च॥ ५॥ तस्थस्थमिपां तांतंतामः॥ लिङः सीयुट्॥ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च॥ किदाशिषि॥ झस्य रन्॥ इटोत्॥ सुट् तिथोः॥ झेर्जुस्॥ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च॥ आतः॥ लङः शाकटायनस्यैव॥ द्विषश्च॥ तिङ्शित्सार्वधातुकं॥ आर्द्धधातुकं शेषः॥ लिट् च॥ लिङाशिषि॥ छंदस्युभयथा॥ ६॥ ॥ धातुसंबंधे समानाधिकरणे स्वांगे लि टस्तस्थ स्थमिपां संप्रदत्रा॥ ॥ इति सूत्रपाठे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥ इति सूत्रपाठे तृतीयाध्यायः समाप्तः॥ ॥ ॐ॥ ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात्॥ स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योःसुप्॥ स्त्रियां॥ अजाद्यतष्टाप्॥ ऋन्नेभ्यो ङीप्॥ उगितश्च॥ वनो र च॥ पादोन्यतरस्यां॥ टाबृचि॥ नषट्स्वस्रादिभ्यः॥ मनः॥ अनो बहुव्रीहेः॥ डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां॥ अनुपसर्जनात्॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू.०४

२०

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरप्ख्युनां॥ यञश्च॥ प्राचां ष्फ तद्धितः॥ सर्वत्र
लोहितादिकतंतेभ्यः॥ कौरव्यमांडूकाभ्यां च॥ वयसि प्रथमे॥ १॥ द्विगोः॥ अपरिमाणबिस्ताचितकंबल्ये
भ्यो न तद्धितलुकि॥ कांडांतात्क्षेत्रे॥ पुरुषात्प्रमाणेन्यतरस्यां॥ बहुव्रीहेरूधसो ङीष्॥ संख्याव्यया
देङीप्॥ दामहायनांताच्च॥ अन उपधालोपिनोन्यतरस्यां॥ नित्यं संज्ञाछंदसोः॥ केवलमामकभाग
धेयपापापरसमानार्यकृतसुमंगलभेषजाच्च॥ रात्रेश्चाजसौ॥ अंतर्वत्पतिवतोर्नुक्॥ पत्युर्नो यज्ञ
संयोगे॥ विभाषा सपूर्वस्य॥ नित्यं सपत्न्यादिषु॥ पूतक्रतोरै च॥ वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदा
त्तः॥ मनोरौ वा॥ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः॥ अन्यतो ङीष्॥ २॥ षिद्गौरादिभ्यश्च॥ जानपदकुंड
गोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णा
नाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु॥ शोणात्प्राचां॥ वोतो गुणवचनात्॥ बह्वादिभ्यश्च॥

२०

४०

ण

नित्यं छंदसि॥ भुवश्च॥ पुंयोगादाख्यायां॥ इंद्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुला
चार्याणामानुक्॥ क्रीतात्करणपूर्वात्॥ क्तादल्पाख्यायां॥ बहुव्रीहेश्चांतोदात्तात्॥ अस्वांगपूर्वपदाद्वा॥
स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्॥ नासिकोदरौष्ठजंघादंतकर्णशृंगाच्च॥ न क्रोडादिबह्वचः॥
सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च॥ नखमुखात्संज्ञायां॥ दीर्घजिह्वी च छंदसि॥ दिक्पूर्वपदान्ङीप्॥ ३॥
वाहः॥ सख्यशिश्वीति भाषायां॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्॥ पाककर्णपर्णपुष्पफलमू
लवालोत्तरपदाच्च॥ इतो मनुष्यजातेः॥ ऊङुतः॥ बाह्वंतात्संज्ञायां॥ पंगोश्च॥ ऊरूत्तरपदादौपम्ये
॥ संहितशफलक्षणवामादेश्च॥ कद्रुकमंडल्वोश्छंदसि॥ संज्ञायां॥ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्॥ यङश्चाप्॥
आवट्याच्च॥ तद्धिताः॥ यूनस्तिः॥ अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे॥ गोत्रावयवा
त्॥ क्रौड्यादिभ्यश्च॥ ४॥ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकांठेविद्धिभ्योन्यतरस्यां॥ समर्था

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू॰ ३.४

नां प्रथमाद्वा॥ प्राग्दीव्यतोऽण्॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च॥ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः॥ उत्सादिभ्योऽञ्॥ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्॥ द्विगोर्लुगनपत्ये॥ गोत्रेऽलुगचि॥ यूनि लुक्॥ फक्फिञोरन्यतरस्यां॥ तस्यापत्यं॥ एको गोत्रे॥ गोत्राद्यून्यस्त्रियां॥ अत इञ्॥ बाह्वादिभ्यश्च॥ सुधातुरकङ् च॥ गोत्रे कुंजादिभ्यश्च्फञ्॥ नडादिभ्यः फक्॥ हरितादिभ्योऽञः॥ यञिञोश्च॥ शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु॥ द्रोणपर्वतजीवंतादन्यतरस्यां॥ अनृष्यानंतर्ये विदादिभ्योऽञ्॥ गर्गादिभ्यो यञ्॥ मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः॥ कपिबोधादांगिरसे॥ वतंडाच्च॥ लुक् स्त्रियां॥ अश्वादिभ्यः फञ्॥ भर्गात्त्रैगर्ते॥ शिवादिभ्योऽण्॥ अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तंनामिकाभ्यः॥ ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्च॥ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः॥ कन्यायाः कनीन च॥ विकर्णशुंगछगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु॥ पीलाया वा॥ ढक् च मंडूकात्॥

२१ २१

४२

स्त्रीभ्यो ढक्॥ द्व्यचः॥ इतश्चानिञः॥ शुभ्रादिभ्यश्च॥ विकर्णकुषीतकात्काश्यपे॥ भ्रुवो वुक् च॥ कल्याण्यादीनामिनङ्॥ कुलटाया वा॥ चटकाया ऐरक्॥ गोधाया ढ्रक्॥ आरगुदीचां॥ क्षुद्राभ्यो वा॥ पितृष्वसुश्छण्॥ ढकि लोपः॥ मातृष्वसुश्च॥ चतुष्पाद्भ्यो ढञ्॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च॥ राजश्वशुराद्यत्॥ क्षत्राद्घः॥ कुलात्खः॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ॥ ७॥ महाकुलादञ्खञौ॥ दुष्कुलाड्ढक्॥ स्वसुश्छः॥ भ्रातुर्व्यच्च॥ व्यन्सपत्ने॥ रेवत्यादिभ्यष्ठक्॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च॥ वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलं॥ फेश्छ च॥ फांटाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः॥ सेनांतलक्षणकारिभ्यश्च॥ उदीचामिञ्॥ तिकादिभ्यः फिञ्॥ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च॥ अणो द्व्यचः॥ उदीचां वृद्धादगोत्रात्॥ वाकिनादीनां कुक् च॥ पुत्रांतादन्यतरस्यां॥ प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलं॥ मनोर्जातावञ्यतौ

४३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्॰४ २२

षुक्च॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं॥ जीवति तु वंश्ये युवा॥ भ्रातरि च ज्यायसि॥ वान्यस्मिन्सपिंडे स्थविरतरे जीवति॥ वृद्धस्य च पूजायां॥ यूनश्च कुत्सायां॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्॥ साल्वेयगांधारिभ्यां च॥ द्व्यञ्मगधकलिंगसूरमसादण्॥ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्॥ कुरुनादिभ्यो ण्यः॥ साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्॥ ते तद्राजाः॥ कंबोजाल्लुक्॥ स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुभ्यश्च॥ अतश्च॥ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः॥ १॥ ॥

॥ ङ्याप्द्विगोः षिद्गौरादिवाहो दैवयज्ञियञिओर्द्व्यचो महाकुलान्मनोर्जातावष्टादश॥ ॥

॥ इति सूत्रपाठे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ तेन रक्तं रागात्॥ लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक्॥ नक्षत्रेण युक्तः कालः॥ लुबविशेषे॥ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्यां॥ द्वंद्वाच्छः॥ दृष्टं साम॥ कलेर्ढक्॥ वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ॥ परिवृतो रथः॥ पांडुकंबलादिनिः॥ द्वैपवैयाघ्रा २२

४४

दञ्॥ कौमारापूर्ववचने॥ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः॥ स्थंडिलाच्छयितरि व्रते॥ संस्कृतं भक्षाः॥ शूलोखाद्यत्॥ दध्नष्ठक्॥ उदश्वितोन्यतरस्यां॥ क्षीराड्ढञ्॥ १॥ सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायां॥ आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्॥ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः॥ सास्य देवता॥ कस्येत्॥ शुक्राद्घन्॥ अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः॥ छ च॥ महेंद्राद्घाणौ च॥ सोमाट्ट्यण्॥ वाय्वृतुपित्रुषसो यत्॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च॥ अग्नेर्ढक्॥ कालेभ्यो भववत्॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्॥ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः॥ तस्य समूहः॥ भिक्षादिभ्योऽण्॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्॥ केदाराद्यञ्च॥ २॥ ठञ्कवचिनश्च॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत्॥ ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तल्॥ अनुदात्तादेरञ्॥ खंडिकादिभ्यश्च॥ चरणेभ्यो धर्मवत्॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठ

४५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स०-८४

कू॥ केशाश्वाभ्यां ञञ्छावन्यतरस्यां॥ पाशादिभ्यो यः॥ खलगोरथात्॥ इनित्रकट्यचश्च
॥ विषयो देशे॥ राजन्यादिभ्यो वुञ्॥ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ॥ सोस्यादि
रिति छंदसः प्रगाथेषु॥ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः॥ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः॥ घ
ञः सास्यां क्रियेति ञः॥ तदधीते तद्वेद॥ क्रतूक्थादिसूत्रांताट्ठक्॥ २॥ क्रमादिभ्यो वुन्॥
अनुब्राह्मणादिनिः॥ वसंतादिभ्यष्ठक्॥ प्रोक्ताल्लुक्॥ सूत्राच्च कोपधात्॥ छंदो ब्राह्मणा
नि च तद्विषयाणि॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि॥ तेन निर्वृत्तं॥ तस्य निवासः॥ अदूरभ
वश्च॥ ओरञ्॥ मतोश्च बह्वजंगात्॥ बह्वचः कूपेषु॥ उदक्च विपाशः॥ संकलादिभ्यश्च॥
स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु॥ सुवास्त्वादिभ्योऽण्॥ रोणी॥ कोपधाच्च॥ वुञ्छण्कठजिल
सेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यककठकोरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मस

२३

खिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः॥ ४॥ जनपदे लुप्॥ वरणा
दिभ्यश्च॥ शर्कराया वा॥ ठक्छौ च॥ नद्यां मतुप्॥ मध्वादिभ्यश्च॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो
ड्मतुप्॥ नडशादाड्ड्वलच्॥ शिखाया वलच्॥ उत्करादिभ्यश्छः॥ नडादीनां कुक्च॥ शेषे॥
राष्ट्रावारपाराद्घखौ॥ ग्रामाद्यखञौ॥ कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ्॥ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु॥
नद्यादिभ्यो ढक्॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्॥ कापिश्याः ष्फक्॥ रंकोरमनुष्येऽण् च॥ ५॥ द्यु
प्रागपागुदक्प्रतीचो यत्॥ कंथायाष्ठक्॥ वर्णौ वुक्॥ अव्ययात्त्यप्॥ ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्यां॥
तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः॥ मद्रेभ्योऽञ्॥ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचों
तोदात्तात्॥ प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्॥ कण्वादिभ्यो गोत्रे॥ इञश्च॥ न द्व्यचः प्राच्यभ
रतेषु॥ वृद्धाच्छः॥ भवतष्ठक्छसौ॥ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च॥ विभाषोशीन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू.२४ रेषु॥ ओर्देशे ठञ्॥ वृद्धात्प्राचां॥ द॥ धन्वयोपधाद्वुञ्॥ प्रस्थपुरवहांताच्च॥ रोपधेतोः प्राचां
॥ जनपदतदवध्योश्च॥ अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्॥ कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तोत्तरपदात्॥ धू
मादिभ्यश्च॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः॥ अरण्यान्मनुष्ये॥ विभाषा कुरुयुगंधराभ्यां॥ म
२५ द्रवृज्योः कन्॥ कोपधादण्॥ कच्छादिभ्यश्च॥ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्॥ अपदातौ साल्वात्॥ गो
यवाग्वोश्च॥ गर्त्तोत्तरपदाच्छः॥ गहादिभ्यश्च॥ प्राचां कटादेः॥ राज्ञः क च॥ ७॥ वृद्धादकेकां
तखोपधात्॥ कंथापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्॥ पर्वताच्च॥ विभाषा मनुष्ये॥ कृकणप
र्णाद्भारद्वाजे॥ ८॥ ॥ तेन सास्मिन्नूठञ्क्रमादिभ्यो जनपदे ध्रुप्रागपाकू धन्वहू द्रुत्संच॥ २५
॥ इति सूत्रपाठे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च॥ त
स्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ॥ तवकममकावेकवचने॥ अर्द्धाद्यत्॥ परावराधमोत्तमपूर्वा

च्च॥ दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ॥ मध्यान्मः॥ असांप्रतिके॥ द्वी
पादनुसमुद्रं यञ्॥ कालाट्ठञ्॥ श्राद्धे शरदः॥ विभाषा रोगातपयोः॥ निशाप्रदोषाभ्यां
च॥ श्वसस्तुट् च॥ संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योण्॥ प्रावृष एण्यः॥ वर्षाभ्यष्ठक्॥ छंद
सि ठञ्॥ वसंताच्च॥ १॥ हेमंताच्च॥ सर्वत्राण् च तलोपश्च॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेव्यये
भ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च॥ विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां॥ तत्र जातः॥ प्रावृषष्ठप्॥ संज्ञायां श
रदो वुञ्॥ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन्॥ पथः पंथ च॥ अमावास्याया वा
॥ अ च॥ सिंधुपकराभ्यां कन्॥ अणञौ च॥ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसु
हस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्॥ स्थानांतगोशालखरशालाच्च॥ वत्सशालाभिजिदश्वयुक्
छतभिषजो वा॥ नक्षत्रेभ्यो बहुलं॥ कृतलब्धक्रीतकुशलाः॥ प्रायभवः॥ उपजानूपकर्णो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्सू० ४

२५

ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्॥

पनीवेष्ठक्॥२॥ संभूते॥ कोशाड्ढञ्॥ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु॥ उप्ते च॥ आश्वयुज्या वुञ्॥ ग्रीष्मवसंतादन्यतरस्यां॥ देयमृणे॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च॥ व्याहरति मृगः॥ तदस्य सोढं॥ तत्र भवः॥ दिगादिभ्यो यत्॥ शरीरावयवाच्च॥ दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्॥ ग्रीवाभ्योऽण् च॥ गंभीराञ्ञ्यः॥ अव्ययीभावाच्च॥ अंतःपूर्वपदाट्ठञ्॥३॥ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्॥ जिह्वामूलांगुलेश्छः॥ वर्गांताच्च॥ अशब्दे यत्खावन्यतरस्यां॥ कर्णललाटात्कनलंकारे॥ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः॥ बह्वचोंतोदात्ताट्ठञ्॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च॥ अध्यायेष्वेवर्षेः॥ पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्॥ छंदसो यदणौ॥ द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्॥ अणृगयनादिभ्यः॥ तत आगतः॥ ठगायस्थानेभ्यः॥ शुंडिकादिभ्योऽण्॥ विद्यायोनिसंबंधेभ्यो वुञ्॥ ऋतष्ठञ्॥

२५

५०

पितुर्यच्च॥ गोत्रादंकवत्॥४॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः॥ मयट् च॥ प्रभवति॥ विदूराञ्ञ्यः॥ तद्गच्छति पथिदूतयोः॥ अभिनिष्क्रामति द्वारं॥ अधिकृत्य कृते ग्रंथे॥ शिशुक्रंदयमसभद्वंद्वेंद्रजननादिभ्यश्छः॥ सोऽस्य निवासः॥ अभिजनश्च॥ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते॥ शंडिकादिभ्यो ञ्यः॥ सिंधुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ॥ तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः॥ भक्तिः॥ अचित्ताददेशकालाट्ठक्॥ महाराजाट्ठञ्॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्॥ जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने॥५॥ तेन प्रोक्तं॥ तित्तिरिवरतंतुखंडिकोखाच्छण्॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः॥ कलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्च॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु॥ शौनकादिभ्यश्छंदसि॥ कठचरकाल्लुक्॥ कलापिनोऽण्॥ छगलिनो ढिनुक्॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः॥ कर्मंदकृशाश्वादिनिः॥

५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू० ३४

२६

तेनैकदिक्॥ तसिश्च॥ उरसो यच्च॥ उपज्ञाते॥ कृते ग्रंथे॥ संज्ञायां॥ कुलालादिभ्यो वुञ्॥ क्षु
द्राभ्रमरवटरवातपादञ्॥ तस्येदं॥ ८॥ रथाद्यत्॥ पत्रपूर्वादञ्॥ पत्राध्वर्युपरिषदश्च॥ ह
लसीराट्ठक्॥ द्वंद्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः॥ गोत्रचरणाद्वुञ्॥ संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञा
मण्॥ शाकलाद्वा॥ छंदोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः॥ न दंडमाणवांतेवासिषु॥ रैव
तिकादिभ्यश्छः॥ कौपिंजलहास्तिपदादण्॥ आथर्वणिकस्येकलोपश्च॥ तस्य विकारः॥
अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः॥ बिल्वादिभ्योण्॥ कोपधाच्च॥ त्रपुजतुनोः षुक्॥ ओरञ्
॥ अनुदात्तादेश्च॥ ७॥ पलाशादिभ्यो वा॥ शम्याष्ट्लञ्॥ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः
॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः॥ गोश्च पुरीषे॥ पिष्टाच्च॥ संज्ञायां कन्॥ व्रीहेः पुरोडाशे॥ असंज्ञायां
तिलयवाभ्यां॥ द्व्यचश्छंदसि॥ नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्॥ तालादिभ्योण्॥ जातरूपेभ्यः परिमाणे॥ प्रा

२६

५२

णिरजतादिभ्योञ्॥ ञितश्च तत्प्रत्ययात्॥ क्रीतवत्परिमाणात्॥ उष्ट्राद्वुञ्॥ उमोर्णयोर्वा॥ ए
ण्या ढञ्॥ गोपयसोर्यत्॥ ८॥ द्रोश्च॥ माने वयः॥ फले लुक्॥ प्लक्षादिभ्योण्॥ जंब्वा वा॥ लु
प् च॥ हरीतक्यादिभ्यश्च॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च॥ ९॥ ॥ शुष्कद्धूर्मंनात्संभ्रते
ग्रामाद्भुतुतेन रथास्तलाशादिभ्यो द्रोश्चाष्टौ॥ ॥ इति सूत्रपाठे चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पा
दः॥ ॥ प्राग्वहतेष्ठक्॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितं॥ संस्कृतं॥ कुलत्थकोपधादण्॥
तरति॥ गोपुच्छाट्ठञ्॥ नौद्व्यचष्ठन्॥ चरति॥ आकर्षात्ष्ठल्॥ पर्पादिभ्यः ष्ठन्॥ श्वगणाट्ठ
ञ्च॥ वेतनादिभ्यो जीवति॥ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्॥ आयुधाच्छ च॥ हरत्युत्संगादिभ्यः॥
भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्॥ विभाषा विवधवीवधात्॥ अण् कुटिलिकायाः॥ निर्वृत्तेक्षद्यूतादिभ्यः
॥ क्त्रेर्मम्नित्यं॥ १॥ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ॥ संसृष्टे॥ चूर्णादिनिः॥ लवणाल्लु

५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्॥ मुद्गादण्॥ व्यंजनैरुपसिक्ते॥ ओजः सहोंभसा वर्त्तते॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलं॥ परिमुखं
च॥ प्रयच्छतिगर्ह्यं॥ कुसीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ॥ उंछति॥ रक्षति॥ शब्ददर्दुरं करोति॥ पक्षिम
त्स्यमृगान्हंति॥ परिपंथं च तिष्ठति॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति॥ आक्रंदाट्ठञ्च॥ पदो
त्तरपदं गृह्णाति॥ प्रतिकंठार्थललामं च॥ २॥ धर्मं चरति॥ प्रतिपथमेति ठंश्च॥ समवाया
न्समवैति॥ परिषदो ण्यः॥ सेनाया वा॥ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति॥ तस्य धर्म्यं॥ अ
ण् महिष्यादिभ्यः॥ ऋतोञ्॥ अवक्रयः॥ तदस्य पण्यं॥ लवणाट्ठञ्॥ किसरादिभ्यः ष्ठन्॥
शलालुनोन्यतरस्यां॥ शिल्पं॥ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्यां॥ प्रहरणं॥ परश्वधाट्ठञ्च॥
शक्तियष्ट्योरीकक्॥ अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः॥ ३॥ शीलं॥ छत्रादिभ्यो णः॥ कर्माध्यय
ने वृत्तं॥ बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्॥ हितं भक्षाः॥ तदस्मै दीयते नियुक्तं॥ श्राणामांसौदनाट्टिठन्॥

भक्तादणन्यतरस्यां॥ तत्र नियुक्तः॥ अगारांताट्ठन्॥ अध्यायिन्यदेशकालात्॥ कठिनांतप्र
स्तारसंस्थानेषु व्यवहरति॥ निकटे वसति॥ आवसथात्ष्ठल्॥ प्राग्घिताद्यत्॥ तद्वहति रथ
युगप्रासंगं॥ धुरो यड्ढकौ॥ खः सर्वधुरात्॥ एकधुराल्लुक्च॥ शकटादण्॥ ४॥ हलसीरा
ट्ठक्॥ संज्ञायां जन्याः॥ विध्यत्यधनुषा॥ धनगणं लब्धा॥ अन्नाण्णः॥ वशं गतः॥ पदम
स्मिन्दृश्यं॥ मूलमस्याबर्हि॥ संज्ञायां धेनुष्या॥ गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः॥ नौवयोधर्मविष
मूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु॥ धर्मपथ्यर्थन्या
यादनपेते॥ छंदसो निर्मिते॥ उरसोण्च॥ हृदयस्य प्रियः॥ बंधने चर्षौ॥ मतजनहलात्करण
जल्पकर्षेषु॥ तत्र साधुः॥ प्रतिजनादिभ्यः खञ्॥ भक्ताण्णः॥ ५॥ परिषदो ण्यः॥ कथादिभ्यः
ष्ठक्॥ गुडादिभ्यष्ठञ्॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्॥ सभाया यः॥ ढश्छंदसि॥ समानतीर्थे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्तू॰ ४४

२९

वासी॥ समानोदरे शयित ओ चोदात्तः॥ सोदराद्यः॥ भवे छंदसि॥ पाथोनदीभ्यां ड्यण्॥ वेशं
तहिमवद्भ्यामण्॥ स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यत्॥ तुग्राद्घन्॥ अ
ग्राद्यत्॥ घच्छौ च॥ समुद्राभ्राद्घः॥ बर्हिषि दत्तं॥ दूतस्य भागकर्मणी॥ ६॥ रक्षोयातूनां ह
ननी॥ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये॥ असुरस्य स्वं॥ मायायामण्॥ तद्वानासामुप
धानो मंत्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः॥ अश्विमानण्॥ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्॥ मत्वर्थे मा
सतन्वोः॥ मधोर्ञ च॥ ओजसोऽहनि यत्खौ॥ वेशोयशआदेर्भगाद्यल्॥ ख च॥ पूर्वैः कृत
मिनयौ च॥ अद्भिः संस्कृतं॥ सहस्रेण संमितौ घः॥ मतौ च॥ सोममर्हति यः॥ मये च॥ मधोः॥
वसोः समूहे च॥ ७॥ नक्षत्राद्घः॥ सर्वदेवात्तातिल्॥ शिवशमरिष्टस्य करे॥ भावे च॥ ८॥ ॥
प्राग्वहतेरपभिस्यधर्मंत्रालंहलपरिषदो रक्षोनक्षत्राच्च सारि॥ ॥इति सूत्रपाठे चतुर्थाध्या

२९

५९

यस्य तुरीयः पादः॥ ॥इति सूत्रपाठे चतुर्थाध्यायः समाप्तः॥ ॥ॐ॥ ॥प्राक्क्रीताच्छः॥
उगवादिभ्यो यत्॥ कंबलाच्च संज्ञायां॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः॥ तस्मै हितं॥ शरीरावय
वाद्यत्॥ खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च॥ अजाविभ्यां थ्यन्॥ आत्मन्विश्वजनभोगो
त्तरपदात्खः॥ सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ॥ माणवचरकाभ्यां खञ्॥ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ॥
छदिरुपधिबलेर्ढञ्॥ ऋषभोपानहोर्ञ्यः॥ चर्मणोऽञ्॥ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति॥ परिखा
या ढञ्॥ प्राग्वतेष्ठञ्॥ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्॥ असमासे निष्कादिभ्यः॥ १॥
शताच्च ठन्यतावशते॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कन्॥ वतोरिड्वा॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसं
ज्ञायां॥ कंसाट्टिठन्॥ शूर्पादञन्यतरस्यां॥ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्॥ अध्यर्धपू
र्वद्विगोर्लुगसंज्ञायां॥ विभाषा कार्षापणसहस्राभ्यां॥ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्॥ बिस्ताच्च॥ विंशतिकात्खः॥

के

५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्व॰०५ २९

खार्यार्ईकन् ॥ पणपादमाषशताद्यत् ॥ शाणाद्वा ॥ द्वित्रिपूर्वादण्च ॥ तेन क्रीतं ॥ तस्य निमित्तं
संयोगोत्पातौ ॥ गोद्व्यचोसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ पुत्राच्छ च ॥ २ ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्या
मणञौ ॥ तस्येश्वरः ॥ तत्र विदित इति च ॥ लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ् ॥ तस्य वापः ॥ पात्रात्ष्ठन् ॥
तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ पूरणार्द्धाट्ठन् ॥ भागाद्यच्च ॥ तद्धरति वहत्यावहति
भाराद्वंशादिभ्यः ॥ वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ संभवत्यवहरति पचति ॥ आढकाचितपात्रा
त्खोन्यतरस्यां ॥ द्विगोष्ठंश्च ॥ कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ सोस्यांशवस्नभृतयः ॥ तदस्य परिमाणं ॥
संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्य
शीतिनवतिशतं ॥ पंचद्दशतौ वर्गे वा ॥ ३ ॥ सप्तनोञ्छंदसि ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे सं
ज्ञायांडण् ॥ तदर्हति ॥ छेदादिभ्यो नित्यं ॥ शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ दंडादिभ्यो यः ॥ छंदसि च ॥

२९

पात्राद्घंश्च ॥ कडंगरदक्षिणाच्छ च ॥ स्थालीबिलात् ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥ पारायणतुरायणचां
द्रायणं वर्त्तयति ॥ संशयमापन्नः ॥ योजनं गच्छति ॥ पथष्कन् ॥ पंथो ण नित्यं ॥ उत्तरपथेनाहृ
तं च ॥ कालात् ॥ तेन निर्वृत्तं ॥ तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ४ ॥ मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ द्विगोर्य
प् ॥ षण्मासाण्ण्यच्च ॥ अवयसि ठंश्च ॥ समायाः खः ॥ द्विगोर्वा ॥ रात्र्यहःसंवत्सराच्च ॥ वर्षाल्लुक्
च ॥ चित्तवति नित्यं ॥ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यंते ॥ वत्सरांताच्छश्छंदसि ॥ संपरिपूर्वात्ख च
॥ तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरं ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यं ॥ तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ तत्र च दी
यते कार्यं भववत् ॥ व्युष्टादिभ्योण् ॥ तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ संपादिनि ॥ कर्मवेषा
द्यत् ॥ ५ ॥ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ योगाद्यच्च ॥ कर्मण उकञ् ॥ समयस्तदस्य प्राप्तं ॥ ऋ
तोरण् ॥ छंदसि घस् ॥ कालाद्यत् ॥ प्रकृष्टे ठञ् ॥ प्रयोजनं ॥ विशाखाषाढादण्मंथदंडयोः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू०५

३०

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ऐकागारिकट् चौरे ॥ आकालिकडाद्यंत
वचने ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ तत्र तस्येव ॥ तदर्हं ॥ उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे ॥ तस्य भाव
स्त्वतलौ ॥ आ च त्वात् ॥ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः ॥
पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ स्ते
नाद्यन्नलोपश्च ॥ सख्युर्यः ॥ कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ प्राणभृज्जातिव
योवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ हायनांतयुवादिभ्योऽण् ॥ इगंताच्च लघुपूर्वात् ॥ योपधाद्गुरूपो
त्तमाद्वुञ् ॥ द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ॥ होत्राभ्यश्छः ॥ ब्रह्म
णस्त्वः ॥ १ ॥ ॥ प्राक्क्रीताच्छतात्सर्वभूमिस स्तनोऽत्रमासात्तस्मै प्रभवति नञ्पूर्वात्सोऽस्य
॥ ॥ इति सूत्रपाठे पंचमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ व्रीहिशा

३०

६

ल्योर्ढक् ॥ यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ विभाषा तिलमाषोमाभंगाणुभ्यः ॥ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ
॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ तत्सर्वादेः पथ्यंगकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति
॥ अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ अवार
पारात्यंतानुकामं गामी ॥ समांसमां विजायते ॥ अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ आगवीनः ॥ अनुग्वलं
गामी ॥ अध्वनो यत्खौ ॥ अभ्यमित्राच्छ च ॥ गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ अश्वस्यैकाहगमः ॥ शाली
नकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ १ ॥ व्रातेन जीवति ॥ साप्तपदीनं सख्यं ॥ हैयंगवीनं संज्ञायां ॥ त
स्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ पक्षात्तिः ॥ तेन वित्तश्चुंचुप्चणपौ ॥ विनञ्भ्यां
नानाञौ नसह ॥ वेः शालच्छंकटचौ ॥ संप्रोदश्च कटच् ॥ अवात्कुटारच्च ॥ नते नासिकायाः संज्ञायां
टीटञ्नाटज्भ्रटचः ॥ नेर्बिडज्बिरीसचौ ॥ इनच्पिटच्चिकचि च ॥ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्ना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्व.ठ५

३१

रूढयोः॥ कर्मणि घटोठच्॥ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्॥ प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः
॥ पुरुषहस्तिभ्यामण् च॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्॥ किमिदंभ्यां वो घः॥२॥ किमः संख्या
परिमाणे डति च॥ संख्याया अवयवे तयप्॥ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा॥ उभादुदात्तो नित्यं॥ तद
स्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः॥ शदंतविंशतेश्च॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयट्॥ तस्य पूरणे
डट्॥ नांतादसंख्यादेर्मट्॥ थट् च छंदसि॥ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्॥ बहुपूगगणसंघस्य
तिथुक्॥ द्वेस्तीयः॥ त्रेः संप्रसारणं च॥ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यां॥ नित्यं शतादिमासा
र्धमाससंवत्सराच्च॥ षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः॥ मतौ छः सूक्तसाम्नोः॥ अध्यायानुवाकयोर्लु
क्॥४॥ विमुक्तादिभ्योऽण्॥ गोषदादिभ्यो वुन्॥ तत्र कुशलः पथः॥ आकर्षादिभ्यः कन्॥ धन
हिरण्यात्कामे॥ स्वांगेभ्यः प्रसिते॥ उदराट्ठगाद्यूने॥ सस्येन परिजातः॥ अंशं हारी॥ तंत्रादचि

वतोरिथुक्॥

३१

62

रापहृते॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायां॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि॥ अधिकं॥ अनुकाभिकाभी
कः कमिता॥ पार्श्वेनान्विच्छति॥ अयःशूलदंडाजिनाभ्यां ठक्ठञौ॥ तावतिथं ग्रहणमि
ति लुग्वा॥ स एषां ग्रामणीः॥ शृंखलमस्य बंधनं करभे॥ उत्क उन्मनाः॥५॥ कालप्रयोजना
द्रोगे॥ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायां॥ कुल्माषादञ्॥ श्रोत्रियंश्छंदोऽधीते॥ श्राद्धमनेन भुक्त
मिनिठनौ॥ पूर्वादिनिः॥ सपूर्वाच्च॥ इष्टादिभ्यश्च॥ छंदसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थात
रि॥ अनुपद्यन्वेष्टा॥ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायां॥ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः॥ इंद्रियमिंद्रलिं
गमिंद्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्तमिति वा॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्॥ रसादिभ्य
श्च॥ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्यां॥ सिध्मादिभ्यश्च॥ वत्सांसाभ्यां कामबले॥ फेनादिलच्
॥ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः॥ प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः॥ तपःसहस्राभ्यां वि

63

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू.६५

३२

नी नी॥ अण् च॥ सिकताशर्कराभ्यां च॥ देशे लुबिलचौ च॥ दंतउन्नतउरच्॥ ऊषसुषिमुष्कम
धोरः॥ द्युद्रुभ्यां मः॥ केशाद्वोन्यतरस्यां॥ गांड्यजगात्संज्ञायां॥ कांडांडादीरन्नीरचौ॥ रजःकृष्या
सुतिपरिषदो वलच्॥ दंतशिखात्संज्ञायां॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृंगिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्
मलिनमलीमसाः॥ अतइनिठनौ॥ व्रीह्यादिभ्यश्च॥ तुंदादिभ्य इलच्च॥ एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यं
॥ शतसहस्रांताच्च निष्कात्॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्॥ ॥ अस्मायामेधास्रजो विनिः॥
बहुलं छंदसि॥ ऊर्णाया युस्॥ वाचो ग्मिनिः॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि॥ स्वामिन्नैश्वर्ये॥
अर्शआदिभ्योच्॥ द्वंद्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः॥ वातातीसाराभ्यां कुक् च॥ वयसि पू
रणात्॥ सुखादिभ्यश्च॥ धर्मशीलवर्णांताच्च॥ हस्ताज्जातौ॥ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि॥ पुष्करादि
भ्यो देशे॥ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्यां॥ संज्ञायां मन्माभ्यां॥ कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः॥ तुं

३२

६८

दिबलिवटेर्भः॥ अहंशुभमोर्युस्॥ ७॥ ॥ धान्यानां व्रातेनाकिमो विमुक्तकालप्रज्ञास्मायामेधाविंशा
तिः॥ ॥ इति सूत्रपाठे पंचमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ प्राग्दिशो विभक्तिः॥ किंसर्वनामबहुभ्यो
द्व्यादिभ्यः॥ इदम इश्॥ एतेतौ रथोः॥ एतदोन्॥ सर्वस्य सोन्यतरस्यां दि॥ पंचम्यास्तसिल्॥ तसेश्च
॥ पर्यभिभ्यां च॥ सप्तम्यास्त्रल्॥ इदमो हः॥ किमोत्॥ वा ह च छंदसि॥ इतराभ्योपि दृश्यंते॥ सर्वै
कान्यकिंयत्तदः काले दा॥ इदमो र्हिल्॥ अधुना॥ दानीं च॥ तदो दा च॥ तयोर्दार्हिलौ च छंदसि
॥ १॥ अनद्यतने र्हिलन्यतरस्यां॥ सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्यु
रितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः॥ प्रकारवचने थाल्॥ इदमस्थमुः॥ किमश्च॥ था
हेतौ च छंदसि॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः॥ दक्षिणोत्तरा
भ्यामतसुच्॥ विभाषा परावराभ्यां॥ अंचेर्लुक्॥ उपर्युपरिष्टात्॥ पश्चात्॥ पश्च पश्चा च छं

६५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू.र.५

३३

दसि॥उत्तराधरदक्षिणादातिः॥एनबन्यतरस्यामदूरेपंचम्याः॥दक्षिणादाच्॥आहिचदूरे
॥उत्तराच्च॥पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषां॥अस्ताति च॥२॥विभाषावरस्य॥संख्यायाविधा
र्थेधा॥अधिकरणविचालेच॥एकाद्धोध्यमुञन्यतरस्यां॥द्वित्र्योश्चधमुञ्॥एधाच्च॥याप्येपा
शप्॥पूरणाद्भागेतीयादन्॥प्रागेकादशभ्योऽछंदसि॥षष्ठाष्टमाभ्यांञच॥मानपश्वंगयोः क
न्लुकौच॥एकादाकिनिच्चासहाये॥भूतपूर्वेचरट्॥षष्ठ्याद्रूप्यच॥अतिशायनेतमबिष्ठनौ
॥तिङश्च॥द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ॥अजादीगुणवचनादेव॥तुश्छंदसि॥प्रश
स्यस्यश्रः॥ज्यच॥वृद्धस्यच॥अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ॥युवाल्पयोः कनन्यतरस्यां॥वि
न्मतोर्लुक्॥प्रशंसायांरूपप्॥ईषदसमाप्तौकल्पब्देश्यदेशीयरः॥विभाषासुपोबहुच्पुरस्ता
त्तु॥प्रकारवचनेजातीयर्॥प्रागिवात्कः॥अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः॥कस्यचदः॥अ

२

३३

३३

ज्ञाते॥कुत्सिते॥संज्ञायांकन्॥अनुकंपायां॥नीतौचतद्युक्तात्॥बह्वचोमनुष्यनाम्नष्ठज्वा॥घ
निलचौच॥प्राचामुपादेरडज्वुचौच॥४॥जातिनाम्नःकन्॥अजिनांतस्योत्तरपदलोपश्च॥ठा
जादावूर्ध्वंद्वितीयादचः॥शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनांतृतीयात्॥अल्पे॥ह्रस्वे॥संज्ञा
यांकन्॥कुटीशमीशुंडाभ्योरः॥कुत्वाडुपच्॥कासूगोणीभ्यांष्टरच्॥वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च
तनुत्वे॥किंयत्तदोनिर्द्धारणेद्वयोरेकस्यडतरच्॥वाबहूनांजातिपरिप्रश्नेडतमच्॥एकाच्चप्राचां
॥अवक्षेपणेकन्॥इवेप्रतिकृतौ॥संज्ञायांच॥लुंमनुष्ये॥जीविकार्थेचापण्ये॥देवपथादिभ्यश्च
॥५॥वस्तेर्ढञ्॥शिलायाढः॥शाखादिभ्योयः॥द्रव्यंचभव्ये॥कुशाग्राच्छः॥समासाच्चतद्विष
यात्॥शर्करादिभ्योण्॥अंगुल्यादिभ्यष्ठक्॥एकशालायाष्ठजन्यतरस्यां॥कर्कलोहितादीक
क्॥प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छंदसि॥पूगाञ्ञ्योग्रामणीपूर्वात्॥व्रातच्फञोरस्त्रियां॥आयुध

३६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू० ५

जीविसंघांञ्य्युड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्॥वृकाट्टेण्यण्॥दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः॥प
र्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ॥अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो
यञ्॥ञ्यादयस्तद्राजाः॥६॥ ॥प्राग्दिशो नघातने विभाषा ज्यय्यच जातिनाम्नो वृत्ते रेकोन
विंशतिः॥ ॥इति सूत्रपाठे पंचमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां
वुन्लोपश्च॥दंडव्यवसर्गयोश्च॥स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्॥अनत्यंतगतौ क्तात्॥न सा
मिवचने॥बृहत्या आच्छादने॥अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः॥विभाषांचे
रदिक्स्त्रियां॥जात्यंताच्छ बंधुनि॥स्थानांताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्॥किमेत्तिङव्ययघादा
म्वद्रव्यप्रकर्षे॥अमु च च्छंदसि॥अनुगादिनष्ठक्॥णचस्त्रियामञ्॥अणिनुणः॥विसारि
णो मत्स्ये॥संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्॥द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्॥एकस्य सकृच्च॥

३४ ३४

विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले॥१॥तत्प्रकृतवचने मयट्॥समूहवच्च बहुषु॥अनंतावसथेति
हभेषजाञ्ञ्यः॥देवतांतात्तादर्थ्ये यत्॥पादार्घाभ्यां च॥अतिथेर्ञ्यः॥देवात्तल्॥अवेः कः॥या
वादिभ्यः कन्॥लोहितान्मणौ॥वर्णे चानित्ये॥रक्ते॥कालाच्च॥विनयादिभ्यष्ठक्॥वाचो व्याहृता
र्थायां॥तद्युक्तात्कर्मणोऽण्॥ओषधेरजातौ॥प्रज्ञादिभ्यश्च॥मृदस्तिकन्॥सस्नौ प्रशंसायां॥
॥२॥वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छंदसि॥बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यां॥संख्यैकवचना
च्चवीप्सायां॥प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः॥अपादाने चाहीयरुहोः॥अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि
तृतीयायाः॥हीयमानपापयोगाच्च॥षष्ठ्या व्याश्रये॥रोगाच्चापनयने॥अभूततद्भावे कृभ्वस्ति
योगे संपद्यकर्त्तरि च्विः॥अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च॥विभाषा साति कार्त्स्न्ये॥
अभिविधौ संपदा च॥तदधीनवचने॥देये त्रा च॥देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयास

६८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स.च.५

३५

तस्योर्वकुलं॥ अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच्॥ कृञो द्वितीयतृतीयशंबबीजात्कृषौ॥
संख्यायाश्च गुणांतायाः॥ समयाच्च यापनायां॥ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने॥ निष्कुलान्निष्को
षणे॥ सुखप्रियादानुलोम्ये॥ दुःखात्प्रातिलोम्ये॥ शूलात्पाके॥ सत्यादशपथे॥ मद्रात्परिवाप
णे॥ समासांताः॥ न पूजनात्॥ किमः क्षेपे॥ नञस्तत्पुरुषात्॥ पथो विभाषा॥ बहुव्रीहौ संख्ये
येऽजबहुगणात्॥ ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे॥ अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः॥ अक्ष्णोऽदर्श
नात्॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीव
पदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहो
क्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः॥ अवसमंधेभ्यस्तमसः॥ श्वसो वसीयःश्रेय
सः॥४॥ अन्ववतप्ताद्रहसः॥ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्॥ अनुगवमायामे॥ द्विस्तावा त्रिस्तावा वे

३५

60

दिः॥ उपसर्गादध्वनः॥ तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः॥ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपु
ण्याच्च रात्रेः॥ अह्नोऽह्न एतेभ्यः॥ न संख्यादेः समाहारे॥ उत्तमैकाभ्यां च॥ राजाहःसखिभ्य
ष्टच्॥ गोरतद्धितलुकि॥ अग्राख्यायामुरसः॥ अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः॥ ग्रामकौ
टाभ्यां च तक्ष्णः॥ अतेः शुनः॥ उपमानादप्राणिषु॥ उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः॥ नावो द्विगोः॥
अर्धाच्च॥ ५॥ खार्याः प्राचां॥ द्वित्रिभ्यामंजलेः॥ अनसंतान्नपुंसकाच्छंदसि॥ ब्रह्मणो जानपदा
ख्यायां॥ कुमहद्भ्यामन्यतरस्यां॥ द्वंद्वाच्चुदषहांतात्समाहारे॥ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः॥
अनश्च॥ नपुंसकादन्यतरस्यां॥ नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः॥ झयः॥ गिरेश्च सेनकस्य॥ ब
हुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच्॥ अंगुलेर्दारुणि॥ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः॥ अप्पूरणीप्रमाण्योः॥
अंतर्बहिर्भ्यां च लोम्नः॥ अंजनासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्॥ उपसर्गाच्च॥ सुप्रातस

61

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्.॰५ ३६

२

श्वसदिवशारिकुक्षचतुरश्रेणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥६॥ नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्यां ॥ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ बहुप्रजाश्छंदसि ॥ धर्मादनिच् केवलात् ॥ जंभा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ इच् कर्मव्यतिहारे ॥ द्विदंड्यादिभ्यश्च ॥ प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः ॥ ऊर्ध्वाद्विभाषा ॥ ऊधसोनङ् ॥ धनुषश्च ॥ वा संज्ञायां ॥ जायाया निङ् ॥ गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ अल्पाख्यायां ॥ उपमानाच्च ॥ पादस्य लोपोहस्त्यादिभ्यः ॥ कुंभपदीषु च ॥ संख्यासुपूर्वस्य ॥७॥ वयसि दंतस्य दतृ ॥ छंदसि च ॥ स्त्रियां संज्ञायां ॥ विभाषा श्यावारोकाभ्यां ॥ अग्रांतशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ त्रिककुत्पर्वते ॥ उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ पूर्णाद्विभाषा ॥ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ इनः स्त्रियां ॥ नद्यृतश्च ॥ शेषाद्विभाषा ॥ न संज्ञायां ॥ ईयसश्च ॥ वंदिते भ्रातुः ॥ ऋतश्छंदसि ॥ नाडीतंत्र्योः स्वांगे ॥ निष्प्रवाणिश्च ॥८॥ ॥ पादत्र

३६

अपा

तस्यतत्सहलहरकसपत्नान्ववरवार्यानञ्वयसि विंशतिः ॥ ॥ इति सूत्रपाठे पंचमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥ इति सूत्रपाठे पंचमाध्यायः समाप्तः ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ अजादेर्द्वितीयस्य ॥ न न्द्राः संयोगादयः ॥ पूर्वोभ्यासः ॥ उभे अभ्यस्तं ॥ जक्षित्यादयः षट् ॥ तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्य ॥ लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ सन्यङोः ॥ श्लौ ॥ चङि ॥ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ॥ ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ बंधुनि बहुव्रीहौ ॥ वचिस्वपियजादीनां किति ॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषां ॥ स्वापेश्चङि ॥ स्वपिस्यमिव्येञां यङि ॥ न वशः ॥१॥ चायः की ॥ स्फायः स्फी निष्ठायां ॥ स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ प्रतेश्च ॥ विभाषाभ्यवपूर्वस्य ॥ शृतं पाके ॥ प्यायः पी ॥ लिड्यङोश्च ॥ विभाषा श्वेः ॥ णौ च संश्चङोः ॥ ह्वः संप्रसारणं ॥ अभ्यस्तस्य च ॥ बहुलं छंद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्०त०६

३७

सि॥ चायः की॥ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्त्तः॥ न
संप्रसारणे संप्रसारणं॥ लिटि वयो यः॥ वश्चास्यान्यतरस्यां किति॥ वेञः॥ ३॥ ल्यपि च॥ ज्य
श्च॥ व्यश्च॥ विभाषा परेः॥ आदेच उपदेशे शिति॥ न व्यो लिटि॥ स्फुरति स्फुलत्योर्घञि॥ क्री
ङ्जीनां णौ॥ सिध्यतेरपारलौकिके॥ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च॥ विभाषा लीयतेः॥ खि
देश्छंदसि॥ अपगुरो णमुलि॥ चिस्फुरोर्णौ॥ प्रजने वीयतेः॥ बिभेतेर्हेतुभये॥ नित्यं स्मयतेः
॥ सृजिदृशोर्झल्यमकिति॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यां॥ शीर्षंश्छंदसि॥ ३॥ ये च तद्धि
ते॥ अचि शीर्षः॥ पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु॥
धात्वादेः षः सः॥ णो नः॥ लोपो व्योर्वलि॥ वेरपृक्तस्य॥ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्
॥ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः॥ शेश्छंदसि बहुलं॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्॥ संहितायां॥ छे च॥ आ

३७

62

ङ्माङोश्च॥ दीर्घात्॥ पदांताद्वा॥ इको यणचि॥ एचोऽयवायावः॥ वांतो यि प्रत्यये॥ धातोस्त
न्निमित्तस्यैव॥ ४॥ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे॥ क्रय्यस्तदर्थे॥ भय्यप्रवय्ये च छंदसि॥ एकः पूर्वप
रयोः॥ अंतादिवच्च॥ षत्वतुकोरसिद्धः॥ आद्गुणः॥ वृद्धिरेचि॥ एत्येधत्यूठ्सु॥ आटश्च॥
उपसर्गादृति धातौ॥ वा सुप्यापिशलेः॥ औतोम्शसोः॥ एङि पररूपं॥ ओमाङोश्च॥ उस्य
पदांतात्॥ अतो गुणे॥ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ॥ नाम्रेडितस्यांत्यस्य तु वा॥ नित्यमाम्रे
डिते डाचि॥ ५॥ अकः सवर्णे दीर्घः॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ तस्माच्छसो नः पुंसि॥ नादिचि
॥ दीर्घाज्जसि च॥ वा छंदसि॥ अमि पूर्वः॥ संप्रसारणाच्च॥ एङः पदांतादति॥ ङसिङसोश्च
॥ ऋत उत्॥ ख्यत्यात्परस्य॥ अतो रोरप्लुतादप्लुते॥ हशि च॥ प्रकृत्यांतःपादमव्यपरे॥ अ
व्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवंत्ववस्युषु च॥ यजुष्युरः॥ आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेवं

64

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू॰ ७६

३८

वालेंबिकेहर्वे॥ अगहत्यादीच॥ अनुदात्ते च कुधपरे॥६॥ अवपथासि च॥ सर्वत्र विभाषा गोः॥
अवङ् स्फोटायनस्य॥ इंद्रे च नित्यं॥ प्लुतप्रगृह्या अचि॥ आङोनुनासिकश्छंदसि॥ इकोस
वर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च॥ ऋत्यकः॥ अप्लुतवदुपस्थिते॥ ईचाक्रवर्मणस्य॥ दिव उत्॥ एत
त्तदोः सुलोपोकोरनञ्समासे हलि॥ स्यश्छंदसि बहुलं॥ सोचि लोपे चेत्पादपूरणं॥ सुट् का
त्पूर्वः॥ अडभ्यासव्यवायेपि॥ संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे॥ समवाये च॥ उपात्प्रतियत्न
वैकृतवाक्याध्याहारेषु॥ किरतौ लवने॥७॥ हिंसायां प्रतेश्च॥ अपाच्चतुष्पाच्छकुनि
ष्वालेखने॥ कुस्तुंबुरूणि जातिः॥ अपरस्पराः क्रियासातत्ये॥ गोष्पदं सेवितासेवित
प्रमाणेषु॥ आस्पदं प्रतिष्ठायां॥ आश्चर्यमनित्ये॥ वर्चस्केवस्करः॥ अपस्करो रथांगं
॥ विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा॥ ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्रे॥ प्रतिष्कशश्च कशेः॥ प्रस्क

३९

ण्वहरिश्चंद्रावृषी॥ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः॥ कास्तीराजस्तुंदे नगरे॥ कारस्करो
वृक्षः॥ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायां॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जं॥ कर्षात्वतो घञोंत उदात्तः॥ उ
छादीनां च॥८॥ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः॥ धातोः॥ चितः॥ तद्धितस्य॥ कितः॥ तिसृ
भ्यो जसः॥ चतुरः शसि॥ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः॥ अंतोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्याम
नित्यसमासे॥ अंचेश्छंदस्यसर्वनामस्थानं॥ ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः॥ अष्टनो दीर्घात्॥ शतु
रनुमो नद्यजादी॥ उदात्तयणो हल्पूर्वात्॥ नोङ्धात्वोः॥ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्॥ नामन्यतरस्यां॥
ङ्याश्छंदसि बहुलं॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः॥ झल्युपोत्तमं॥९॥ विभाषा भाषायां॥ नगोश्वन्
त्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृड्भ्यः॥ दिवो झल्॥ नृ चान्यतरस्यां॥ तित्स्वरितं॥ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदे
शाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमन्हिङोः॥ आदिः सिचोन्यतरस्यां॥ स्वपादिहिंसामच्यनिटि॥

व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्: ८६

३९

अभ्यस्तानामादिः ॥ अनुदात्ते च ॥ सर्वस्य सुपि ॥ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरा
म्प्रत्यये पूर्वं पिति ॥ लिति ॥ आदिर्णमुल्यन्यतरस्यां ॥ अचः कर्तृयकि ॥ थलि च सेटी
इडंतो वा ॥ ञ्नित्यादिर्नित्यं ॥ आमंत्रितस्य च ॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ अंतश्च तवै युगप
त् ॥१०॥ क्षयो निवासे ॥ जयः करणं ॥ वृषादीनां च ॥ संज्ञायामुपमानं ॥ निष्ठा च द्व्यजनात् ॥
शुष्कधृष्टौ ॥ आशितः कर्त्ता ॥ रिक्ते विभाषा ॥ जुष्टार्पिते च छंदसि ॥ नित्यं मंत्रे ॥ युष्मदस्मदो
र्ङसि ॥ ङयि च ॥ यतोऽनावः ॥ ईड्वंदवृशंसदुहां ण्यतः ॥ विभाषा वेण्विंधानयोः ॥ त्याग
रागहासकुहश्वठक्रथानां ॥ उपोत्तमं रिति ॥ चङ्यन्यतरस्यां ॥ मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रि
यां ॥ अंतोऽवत्याः ॥११॥ ईवत्याः ॥ चौ ॥ समासस्य ॥१२॥ ॥ एकाचश्चायोल्यपिच्चयेच क्ष
य्यजय्यावकः सवर्णे वपथ्यासि हिंसायामनुदात्तस्य च विभाषा क्षय ईवत्या स्त्रीणि ॥ ॥

३९

॥ इति सूत्रपाठे षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं ॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृती
या सप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ दायाद्यं दा
याद्ये ॥ प्रतिबंधि चिरकृच्छ्रयोः ॥ पदेऽपदेशे ॥ निवाते वातत्राणे ॥ शारदेऽनार्तवे ॥ अध्वर्युकषाय
योर्जातौ ॥ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ द्विगौ प्रमाणे ॥ गंतव्यपण्यं वाणिजे ॥ मात्रोपज्ञोप
क्रमच्छाये नपुंसके ॥ सुखप्रिययोर्हिते ॥ प्रीतौ च ॥ स्वं स्वामिनि ॥ पत्यावैश्वर्ये ॥ नभ्रूवाक्चि
द्दिधिषु ॥ वाभुवनं ॥१॥ आशंकाबाधनेदीयःसु संभावने ॥ पूर्वे भूतपूर्वे ॥ सविधसनीडसमर्या
दसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ श्रज्यावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधा
रये ॥ कुमारश्च ॥ आदिः प्रत्येनसि ॥ पूगेष्वन्यतरस्यां ॥ इगंतकालकपालभगालशरावेषु द्वि
गौ ॥ बह्वन्यतरस्यां ॥ दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ सप्तमीसिद्धशुष्कपक्वबंधेष्वकालात् ॥ परिप्रत्युपापा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स॰८६

४०

वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु॥ राजन्यबहुवचनद्वंद्वेंधकवृष्णिषु॥ संख्या॥ आचार्योपसर्जनश्चांतेवा
सी॥ कार्त्तकौजपादयश्च॥ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु॥
क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे॥ उष्ट्रः सादिवाम्योः॥ २॥ गोः सादसादिसारथिषु॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूत
जरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकंबलोदासीभराणांच॥ चतुर्थीतदर्थे॥ अ
र्थे॥ क्ते च॥ कर्मधारयेनिष्ठा॥ अहीने द्वितीया॥ तृतीया कर्मणि॥ गतिरनंतरः॥ तादौ च निति
कृत्यतौ॥ तवै चांतश्च युगपत्॥ अनिगंतोंचतौ वप्रत्यये॥ न्यधी च॥ ईषदन्यतरस्यां॥ हिरण्य
परिमाणंधने॥ प्रथमोचिरोपसंपत्तौ॥ कतरकतमौ कर्मधारये॥ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः॥ रा
जा च॥ षष्ठीप्रत्येनसि॥ ३॥ क्तेनित्यार्थे॥ ग्रामः शिल्पिनि॥ राजा च प्रशंसायां॥ आदिरुदात्तः॥ स
प्तमी हारिणौ धर्म्येहरणे॥ युक्ते च॥ विभाषाध्यक्षे॥ पापं च शिल्पिनि॥ गोत्रांतेवासिमाणवब्राह्मणे

भार

४०

षु क्षेपे॥ अंगानि मैरेये॥ भक्ताख्यास्तदर्थेषु॥ गोबिडालसिंहसैंधवेषूपमाने॥ अके जीविकार्थे॥ प्रा
चां क्रीडायां॥ अणिनि युक्ते॥ शिल्पिनि चाकृञः॥ संज्ञायां च॥ गोतंतियवं पाले॥ णिनि॥ उपमानं
शब्दार्थप्रकृतावेव॥ ४॥ युक्तारोह्यादयश्च॥ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे॥ अंत्यात्पूर्वं बह्वचः॥ ग्रा
मेनिवसंतः॥ घोषादिषु च॥ छात्र्यादयः शालायां॥ प्रस्थेवृद्धमकर्क्यादीनां॥ मालादीनां च॥
अमहन्नवं नगरेनुदीचां॥ अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच्॥ न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलं॥
अंतः॥ सर्वंगुणकार्त्स्न्ये॥ संज्ञायां गिरिनिकाययोः॥ कुमार्यां वयसि॥ उदकेकेवले॥ द्विगौ
क्रतौ॥ सभायां नपुंसके॥ पुरे प्राचां॥ अरिष्टगौडपूर्वे च॥ ५॥ न हास्तिनफलकमार्देयाः॥
कुसूलकूपकुंभशालं बिले॥ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु॥ आचार्योपसर्जन
श्चांतेवासिनि॥ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च॥ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां॥ उदराश्वेषुषु॥ क्षेपे॥ नदाबं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रू॰ ८६

४१

धुनि॥ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यां॥ उत्तरपदादिः॥ कर्णो वर्णलक्षणात्॥ संज्ञौपम्ययोश्च॥ कं
ठपृष्ठग्रीवाजंघं च॥ शृंगमवस्थायांच॥ नञो जरमरमित्रमृताः॥ सोर्मनसी अलोमोषसी॥
क्रत्वादयश्च॥ आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसि॥ वीरवीर्यौ च॥ ६॥ कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्य
यीभावे॥ कंसमंथशूर्पपाय्यकांडं द्विगौ॥ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके॥ कंथा च॥ आदिश्चिहणा
दीनां॥ चेलखेटकटुककांडं गर्हायां॥ चीरमुपमानं॥ पललसूपशाकं मिश्रे॥ कूलसूदस्थलक
र्षाः संज्ञायां॥ अकर्मधारये राज्यं॥ वर्ग्यादयश्च॥ पुत्रः पुंभ्यः॥ नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञा
त्याख्येभ्यः॥ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः॥ षट् च कांडादीनि॥ कुंडं वनं॥ प्रकृत्याभगालं॥ शितेर्नि
त्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत्॥ गतिकारकोपपदात्कृत्॥ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्॥ ७॥ देव
ताद्वंद्वे च॥ नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमंथिषु॥ अंतः॥ थाथघञ्क्ताजबित्रकाणां॥

४१

सूपमानात्क्तः॥ संज्ञायामनाचितादीनां॥ प्रवृद्धादीनां च॥ कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि॥ इत्थंभू
तेन कृतमिति च॥ अनो भावकर्मवचनः॥ मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः
॥ सप्तम्याः पुण्यं॥ ऊनार्थकलहं तृतीयायाः॥ मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ॥ नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्ह
हितालमर्थास्तद्धिताः॥ ययतोश्चातदर्थे॥ अच्कावशक्तौ॥ आक्रोशे च॥ संज्ञायां॥ कृत्योकेष्णुच्चा
र्वादयश्च॥ ८॥ विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु॥ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागण
ने॥ संख्यायाः स्तनः॥ विभाषा छंदसि॥ संज्ञायां मित्राजिनयोः॥ व्यवायिनोंतरं॥ मुखं स्वांगं॥ ना
व्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः॥ निष्ठोपमानादन्यतरस्यां॥ जातिकालसुखा
दिभ्योनाच्छादनात्क्तोकृतमितप्रतिपन्नाः॥ वा जाते॥ नञ्सुभ्यां॥ कपि पूर्वं॥ ह्रस्वांतेंत्यात्पूर्वं॥ बहो
र्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि॥ न गुणादयोवयवाः॥ उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमपर्शु॥ वनं समासे॥ अंतः॥ अंत

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स॰८६

४२

श्व॥९॥ ननिविभ्यां॥ परेरभितोभाविमंडलं॥ प्रादस्वांगं संज्ञायां॥ निरुदकादीनि च॥ अभेर्मुखं॥
अपाच्च॥ स्फिगपूतवीणांजोऽध्वकुक्षिसीरनाम नाम च॥ अधेरुपरिस्थं॥ अनोरप्रधानकनीयसी
॥पुरुषश्चान्वादिष्टः॥ अतेरकृत्पदे॥ नेरनिधाने॥ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे॥ उपाद्द्व्यजजिनमगौ
रादयः॥ सोरवक्षेपणे॥ विभाषोत्पुच्छे॥ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ॥ सक्थं चाक्रांतात्॥ प
रादिश्छंदसि बहुलं॥१०॥ ॥बहुव्रीहावाद्यं कागोः सादन्ते नित्यार्थे मुक्तान हास्तिन कूलतीर
देवता विभाषा नानि एकोनविंशतिः॥ ॥इति सूत्रपाठे षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥अलु
गुत्तरपदे॥ पंचम्याः स्तोकादिभ्यः॥ ओजःसहोंभस्तमसस्तृतीयायाः॥ मनसः संज्ञायां॥ आज्ञा
यिनि च॥ आत्मनश्च पूरणे॥ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः॥ परस्य च॥ हलदंतात्सप्तम्याः संज्ञा
यां॥ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ॥ मध्याद्गुरौ॥ अमूर्धमस्तकात्स्वांगादकामे॥ बंधे च विभाषा॥

४२

तत्पुरुषे कृति बहुलं॥ प्रावृट्शरत्कालदिवां जे॥ विभाषा वर्षक्षरशरवरात्॥ घकालतनेषु का
लनाम्नः॥ शयवासवासिष्वकालात्॥ नेन्सिद्धबध्नातिषु च॥ स्थे च भाषायां॥१॥ षष्ठ्या
आक्रोशे॥ पुत्रेऽन्यतरस्यां॥ ऋतो विद्यायोनिसंबंधेभ्यः॥ विभाषा स्वसृपत्योः॥ आनङ्
ऋतो द्वंद्वे॥ देवताद्वंद्वे च॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः॥ इद्वृद्धौ॥ दिवो द्यावा॥ दिवसश्च पृथिव्यां॥
उषासोषसः॥ मातरपितरावुदीचां॥ पितरामातरा च छंदसि॥ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् स
मानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु॥ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः॥ क्यङ्मानिनोश्च॥ न को
पधायाः॥ संज्ञापूरण्योश्च॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे॥ स्वांगाच्चेतोऽमानिनि॥
॥२॥ जातेश्च॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु॥ घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽने
काचो ह्रस्वः॥ नद्याः शेषस्यान्यतरस्यां॥ उगितश्च॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्.८६

४३

यो॥ ष्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः॥ त्रेस्त्रयः॥ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां॥ हृदय
स्य हृल्लेखयदण्लासेषु॥ वा शोकष्यञ्रोगेषु॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु॥ पद्यत्यतदर्थे॥ हि
मकाषिहतिषु च॥ ऋचः शे॥ वा घोषमिश्रशब्देषु॥ उदकस्योदः संज्ञायां॥ पेषंवासवाहनधिषु
च॥ एकहलादौ पूरयितव्येन्यतरस्यां॥ मंथौदनसक्तुबिंदुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च॥ इ
इको ह्रस्वोङ्यो गालवस्य॥ एक तद्धिते च॥ ङ्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलं॥ त्वे च॥ इष्टकेषीका
मालानां चिततूलभारिषु॥ खित्यनव्ययस्य॥ अरुर्द्विषदजंतस्य मुम्॥ इच एकाचोम्प्रत्य
यवच्च॥ वाचंयमपुरंदरौ च॥ कारे सत्यागदस्य॥ श्येनतिलस्य पाते ञे॥ रात्रेः कृति विभाषा॥

४३

नलोपो नञः॥ तस्मान्नुडचि॥ नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्र
नक्रनाकेषु प्रकृत्या॥ एकादिश्चैकस्य चादुक्॥ नगोप्राणिष्वन्यतरस्यां॥ सहस्य सः संज्ञायां॥

८५

ग्रंथांताधिके च॥ द्वितीये चानुपाख्ये॥ ४॥ अव्ययीभावे चाकाले॥ वोपसर्जनस्य॥ प्रकृत्या
शिष्यगोवत्सहलेषु॥ समानस्य छंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु॥ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभि
नामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबंधुषु॥ चरणे ब्रह्मचारिणि॥ तीर्थे ये॥ विभाषोदरे॥ दृ
ग्दृशवतुषु॥ इदंकिमोरीश्की॥ आ सर्वनाम्नः॥ विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यंचतावप्रत्यये॥ समः
समि॥ तिरसस्तिर्यलोपे॥ सहस्य सध्रिः॥ सधमादस्थयोश्छंदसि॥ द्व्यंतरुपसर्गेभ्योप ईत्॥
ऊदनोर्देशे॥ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु॥
अर्थे विभाषा॥ ५॥ कोः कत्तत्पुरुषेचि॥ रथवदयोश्च॥ तृणे च जातौ॥ का पथ्यक्षयोः॥ ईषद
र्थे॥ विभाषा पुरुषे॥ कवं चोष्णे॥ पथि च छंदसि॥ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं॥ संख्याविसायपू
र्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ॥ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः॥ सहिवहोरोदवर्णस्य॥ साढ्ये साढ्वा

८६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्•८६

४४

साढेति निगमे॥ संहितायां॥ कर्णेलक्षणस्याविष्टाष्टपंचमणिभिन्नछिन्नछिद्रस्रुवस्वस्ति
कस्य॥ नहि वृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ॥ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादी
नां॥ वले॥ मतौ बह्वचोनजिरादीनां॥ शरादीनां च॥ इको वहेऽपीलोः॥ उपसर्गस्य घञ्य
मनुष्ये बहुलं॥ इकः काशे॥ दस्ति॥ अष्टनः संज्ञायां॥ छंदसि च॥ चितेः कपि॥ विश्वस्य व
सुराटोः॥ नरे संज्ञायां॥ मित्रे चर्षौ॥ मंत्रे सोमाश्वेंद्रियविश्वदेव्यस्य मतौ॥ ओषधेश्च वि
भक्तावप्रथमायां॥ ऋचितुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां॥ इकः सुञि॥ द्व्यचोतस्तिङः॥ निपा
तस्य च॥ अन्येषामपि दृश्यते॥ चौ॥ संप्रसारणस्य॥ ७॥ ॥ अलुक्षष्ठ्यां जातेरिको व्ययी
भावे कोः कदिको वहुए कोनविंशतिः॥ ॥ इति सूत्रपाठे षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥
अंगस्य॥ हलः॥ नामि॥ नतिसृचतसृ॥ छंदस्युभयथा॥ नच॥ नोपधायाः॥ सर्वनामस्था

४४

नेचासंबुद्धौ॥ वाषपूर्वस्य निगमे॥ सांतमहतः संयोगस्य॥ अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्त
होतृपोतृप्रशास्तॄणां॥ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ॥ सौ च॥ अत्वसंतस्य चाधातोः॥ अनुनासिक
स्य क्विझलोः क्ङिति॥ अज्झनगमां सनि॥ तनोतेर्विभाषा॥ क्रमश्च क्त्वि॥ च्छ्वोः शूडनुनासि
के च॥ ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च॥ १॥ राल्लोपः॥ असिद्धवदत्राभात्॥ श्नान्नलोपः
॥ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति॥ दंशसंजस्वंजां शपि॥ रंजेश्च॥ घञि च भावकरणयोः
॥ स्यदो जवे॥ अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः॥ नांचेः पूजायां॥ क्तिस्कंदिस्यंदोः॥ जांतनशां
विभाषा॥ भंजेश्च चिणि॥ शास इदङ्हलोः॥ शा हौ॥ हंतेर्जः॥ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्या
दीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति॥ वा ल्यपि॥ न क्तिचि दीर्घश्च॥ गमः क्वौ॥ २॥ विडुनोर
नुनासिकस्यात्॥ जनसनखनां सञ्झलोः॥ ये विभाषा॥ तनोतेर्यकि॥ सनः क्तिचि लोप

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्.०६

४५

श्वास्यान्यतरस्यां॥ आर्द्धधातुके॥ भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यां॥ अतो लोपः॥ यस्य हलः
॥क्यस्य विभाषा॥ णेरनिटि॥ निष्ठायां सेटि॥ जनिता मंत्रे॥ शमिता यज्ञे॥ अयामंताल्वाय्येत्न्वि
ष्णुषु॥ ल्यपि लघुपूर्वात्॥ विभाषापः॥ युप्लुवोर्दीर्घश्छंदसि॥ क्षियः॥ निष्ठायामण्यदर्थे॥ ७॥
वाक्रोशदैन्ययोः॥ स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट्
च॥ दीङो युडचि क्ङिति॥ आतो लोप इटि च॥ ईद्यति॥ घुमास्थागापाजहातिसां हलि॥ एर्लिङि॥ वा
न्यस्य संयोगादेः॥ न ल्यपि॥ मयतेरिदन्यतरस्यां॥ लुङ्·लङ्·लृङ्·क्ष्वडुदात्तः॥ आडजादीनां
॥छंदस्यपि दृश्यते॥ न माङ्योगे॥ बहुलं छंदस्यमाङ्योगेपि॥ इरयो रे॥ अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वो
रियङुवङौ॥ अभ्यासस्यासवर्णे॥ स्त्रियाः॥ वाम्शसोः॥ ८॥ इणो यण्॥ एरनेकाचोऽसंयोगपू
र्वस्य॥ ओः सुपि॥ वर्षाभ्वश्च॥ न भूसुधियोः॥ छंदस्युभयथा॥ हुश्नुवोः सार्वधातुके॥ भुवो वु

४५

ग्लुङ्लिटोः॥ ऊदुपधाया गोहः॥ दोषो णौ॥ वा चित्तविरागे॥ मितां ह्रस्वः॥ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतर
स्यां॥ खचि ह्रस्वः॥ ह्लादो निष्ठायां॥ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य॥ इस्मन्त्रन्क्विषु च॥ गमहनजनखन
घसां लोपः क्ङित्यनङि॥ तनिपत्योश्छंदसि॥ घसिभसोर्हलि च॥ ५॥ हुझल्भ्यो हेर्धिः॥ श्रु
शृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि॥ अङितश्च॥ चिणो लुक्॥ अतो हेः॥ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वा
त्॥ लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः॥ नित्यं करोतेः॥ ये च॥ अत उत्सार्वधातुके॥ श्नसोरल्लो
पः॥ श्नाभ्यस्तयोरातः॥ ई हल्यघोः॥ इद्दरिद्रस्य॥ भियोऽन्यतरस्यां॥ जहातेश्च॥ आ च हौ॥
लोपो यि॥ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च॥ अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि॥ ६॥ थलि च से
टि॥ तॄफलभजत्रपश्च॥ राधो हिंसायां॥ वा जॄभ्रमुत्रसां॥ फणां च सप्तानां॥ न शसदद
वादिगुणानां॥ अर्वणस्त्रसावनञः॥ मघवा बहुलं॥ भस्य॥ पादः पत्॥ वसोः संप्रसार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्०८६ णं॥ वाह ऊठ्॥ श्वयुवमघोनामतद्धिते॥ अल्लोपोऽनः॥ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि॥ विभाषा ङिश्योः॥ न संयोगाद्वमंतात्॥ अचः॥ उद ईत्॥ आतो धातोः॥ ७॥ मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनः॥ तिविंशतेर्डिति॥ टेः॥ नस्तद्धिते॥ अह्नष्टखोरेव॥ ओर्गुणः॥ ढे लोपोऽकद्र्वाः॥ यस्येति च॥ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः॥ हलस्तद्धितस्य॥ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति॥ क्यच्व्योश्च॥ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्॥ तुरिष्ठेमेयःसु॥ टेः॥ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः॥ प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृंदारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रपद्राघिवृंदाः॥ बहोर्लोपो भू च बहोः॥ इष्ठस्य यिट् च॥ ज्यादादीयसः॥ ८॥ र ऋतो हलादेर्लघोः॥ विभाषर्जोश्छंदसि॥ प्रकृत्यैकाच्॥ इनण्यनपत्ये॥ गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च॥ संयोगादिश्च॥ अन्॥ ये चाभावकर्मणोः॥ आत्माध्वानौ खे॥ न ४६

४६

मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः॥ ब्राह्मोऽजातौ॥ कार्मस्ताच्छील्ये॥ औक्षमनपत्ये॥ दांडिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि॥ ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसि॥ ९॥ ॥ अंगस्य राल्लोपो विद्भूर्नोर्वा ओरोणोऽसल्वंस्थलि च मंत्रेष्वृतः पंचदश॥ ॥ इति सूत्रपाठे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥ ॥ इति सूत्रपाठे षष्ठाध्यायः समाप्तः॥ ॥ ॐ॥ ॥ युवोरनाकौ॥ आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनां॥ झोऽन्तः॥ अदभ्यस्तात्॥ आत्मनेपदेष्वनतः॥ शीङो रुट्॥ वेत्तेर्विभाषा॥ बहुलं छंदसि॥ अतो भिस ऐस्॥ बहुलं छंदसि॥ नेदमदसोरकोः॥ टाङसिङसामिनात्स्याः॥ ङेर्यः॥ सर्वनाम्नः स्मै॥ ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा॥ जसः शी॥ औङ आपः॥ नपुंसकाच्च॥ जश्शसोः शिः॥ १॥ अष्टाभ्य औश्॥ षड्भ्यो लुक्॥ स्वमोर्नपुंसकात्॥ अ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू०७७

४७

तोमू॥ अड्डतरादिभ्यः पंचभ्यः॥ नेतराच्छंदसि॥ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्॥ ङे प्रथमयोरम्॥ शसो न॥ भ्यसोऽभ्यम्॥ पंचम्या अत्॥ एकवचनस्य च॥ साम आकं॥ आत औ णलः॥ तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्यां॥ विदेः शतुर्वसुः॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्॥ क्त्वापि छंदसि॥ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाछेयाडाड्यायाजालः॥ अमो मश्॥ श॥ लोपस्त आत्मनेपदेषु॥ ध्वमो ध्वात्॥ यजध्वैनमिति च॥ तस्य तात्॥ तप्तनप्तनथनाश्च॥ इदंतो मसि॥ क्त्वो यक्॥ इष्ट्वीनमिति च॥ स्नात्व्यादयश्च॥ आज्जसेरसुक्॥ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि॥ आमि सर्वनाम्नः सुट्॥ त्रेस्त्रयः॥ ह्रस्वनद्यापो नुट्॥ षट्चतुर्भ्यश्च॥ श्रीग्रामण्योश्छंदसि॥ गोः पादांते॥ इदितो नुम् धातोः॥ शे मुचादीनां॥ मस्जिनशोर्झलि॥ ३॥ रधिजभोरचि॥ नेट्यलिटि रधेः॥ रभेरशब्लिटोः॥ लभेश्च॥ आङो यि॥ उपात्प्रशंसायां॥ उपसर्गात्खल्घञोः॥ न सुदुर्भ्यां

४७

केवलाभ्यां॥ विभाषा चिण्णमुलोः॥ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः॥ युजेरसमासे॥ नपुंसकस्य झलचः॥ इकोऽचि विभक्तौ॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः॥ छंदस्यपि दृश्यते॥ ई च द्विवचने॥ नाभ्यस्ताच्छतुः॥ वा नपुंसकस्य॥ आच्छीनद्योर्नुम्॥ ४॥ शप्श्यनोर्नित्यं॥ सावनडुहः॥ दृक्स्ववःस्वतवसां छंदसि॥ दिव औत्॥ पथिमथ्यृभुक्षामात्॥ इतोत्सर्वनामस्थाने॥ थो न्थः॥ भस्य टेर्लोपः॥ पुंसोऽसुङ्॥ गोतो णित्॥ णलुत्तमो वा॥ सख्युरसंबुद्धौ॥ अनङ् सौ॥ ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च॥ तृज्वत्क्रोष्टुः॥ स्त्रियां च॥ विभाषा तृतीयादिष्वचि॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः॥ अम् संबुद्धौ॥ ऋत इद्धातोः॥ ५॥ उपधायाश्च॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य॥ बहुलं छंदसि॥ ६॥ ॥ध्वोरत्र्योभ्योलापस्तरधित्र प्रत्ययनोरुपधायास्त्रीणि॥ ॥इति सूत्रपाठे सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स॰ ८७

४८

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ अतो ल्रान्तस्य ॥ वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ नेटि ॥ ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदितां ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ अतो हलादेर्लघोः ॥ नेड्वशि कृति ॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ श्र्युकः किति ॥ सनि ग्रहगुहोश्च ॥ कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ॥ श्वीदितो निष्ठायां ॥ यस्य विभाषा ॥ आदितश्च ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफांटबाढानि मंथमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ धृषिशसी वैयात्ये ॥ दृढः स्थूलबलयोः ॥ १ ॥ प्रभौ परिवृढः ॥ कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ घुषिरविशब्दने ॥ अर्देः संनिविभ्यः ॥ अभेश्चाविदूर्ये ॥ णेरध्ययने वृत्तं ॥ वा दांतशांतपूर्णदस्तस्पष्टछंनज्ञप्ताः ॥ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनां ॥ हृषेर्लोमसु ॥ अपचितश्च ॥ क्षुद्ररश्वं दसि ॥ अनरिहृताश्च ॥ सोमे ह्वरितः ॥ ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तशंस्तशा

४८

स्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरुत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिक्षमितिवमित्यमितीति च ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ वृतो वा ॥ न लिङि ॥ सिचि च परस्मैपदेषु ॥ २ ॥ इट् सनि वा ॥ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ऋतश्च संयोगादेः ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ॥ रधादिभ्यश्च ॥ निरः कुषः ॥ इण्निष्ठायां ॥ तीषसहलुभरुषरिषः ॥ सनीवंतर्धभ्रस्जदंभुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनां ॥ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ॥ पूङश्च ॥ वसतिक्षुधोरिट् ॥ अंचेः पूजायां ॥ लुभो विमोहने ॥ जृव्रश्च्योः क्त्वि ॥ उदितो वा ॥ से सिचि कृतचृतछृदतृदनृतः ॥ गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ तासि च क्लृपः ॥ ३ ॥ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं ॥ उपदेशेऽत्वतः ॥ ऋतो भारद्वाजस्य ॥ बभूथाततंथजगृभ्मववर्थेति निगमे ॥ विभाषा सृजिदृशोः ॥ इडत्त्यर्तिव्ययतीनां ॥ वस्वेकाजाद्घसां ॥ विभाषा गमहनविदविशां ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू.७

४९

सनिंमसनिवांसं॥ ऋद्धनोःस्ये॥ अंजेःसिचि॥ स्तुसुधूञ्भ्यःपरस्मैपदेषु॥ यमरमनमा
तांसक्च॥ स्मिपूङ्रंज्वशांसनि॥ किरश्चपंचभ्यः॥ रुदादिभ्यःसार्वधातुके॥ ईशःसे॥ ईडज
नोर्ध्वेच॥ लिङःसलोपोनंत्यस्य॥ अतोयेयः॥४॥ आतोङितः॥ आनेमुक्॥ ईदासः॥ अष्टन
आविभक्तौ॥ रायोहलि॥ युष्मदस्मदोरनादेशे॥ द्वितीयायांच॥ प्रथमायाश्चद्विवचनेभाषा
यां॥ योचि॥ शेषेलोपः॥ मपर्यंतस्य॥ युवावौद्विवचने॥ यूयवयौजसि॥ तुभ्यमह्यौङयि॥ तवम
मौङसि॥ त्वमावेकवचने॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च॥ त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृ॥ अचिरऋतः
॥ जरायाजरसन्यतरस्यां॥ त्यदादीनामः॥ किमःकः॥ कुतिहोः॥ क्वाति॥ तदोःसःसावनंत्य
योः॥ अदसऔसुलोपश्च॥ इदमोमः॥ दश्च॥ यःसौ॥ इदोय्पुंसि॥ अनाप्यकः॥ हलिलोपः॥
मृजेर्वृद्धिः॥ अचोञ्णिति॥ अतउपधायाः॥ तद्धितेष्वचामादेः॥ कितिच॥ २॥ ॥सिचिवृद्धि

त्वाहौसौ॥

४९

८८

दसन्यचआतोजरायाअष्टादश॥ ॥इतिसूत्रपाठेसप्तमाध्यायस्यद्वितीयःपादः॥ ॥देवि
काशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्॥ केकयमित्रयुप्रलयानांयादेरियः॥ नय्वाभ्यांपदांता
भ्यांपूर्वौतुताभ्यामैच्॥ द्वारादीनांच॥ न्यग्रोधस्यचकेवलस्य॥ नकर्मव्यतिहारे॥ स्वागतादीनां
च॥ श्वादेरिञि॥ पदांतस्यान्यतरस्यां॥ उत्तरपदस्यच॥ अवयवादृतोः॥ सुसर्वार्धाज्जनपदस्य॥
दिशोमद्राणां॥ प्राचांग्रामनगराणां॥ संख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यच॥ वर्षस्याभविष्यति॥ प
रिमाणांतस्यासंज्ञाशाणयोः॥ जेप्रोष्ठपदानां॥ हृद्भगसिंध्वंतेपूर्वपदस्यच॥ अनुशतिका
दीनांच॥ १॥ देवताद्वंद्वेच॥ नेंद्रस्यपरस्य॥ दीर्घाच्चवरुणस्य॥ प्राचांनगरांते॥ जंगलधेनुवल
जांतस्यविभाषितमुत्तरं॥ अर्धात्परिमाणस्यपूर्वस्यतुवा॥ नातःपरस्य॥ प्रवाहणस्यढे॥ तत्प्र
त्ययस्यच॥ नञःशुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानां॥ यथातथयथापुरयोःपर्यायेण॥ हनस्तो

९९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू.७-३

चिणमलोः ॥ आतो युक् चिण्कृतोः ॥ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ जनिवध्योश्च ॥ अ
र्त्तिह्री ब्ली री क्नूयी क्ष्माय्यातां पुङ्णौ ॥ शाछासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ वो विधूनने जुक् ॥ ली
लोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ भियो हेतुभये षुक् ॥ २ ॥ स्फायो वः ॥ शदेरगतौ
तः ॥ रुहः पोन्यतरस्यां ॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ न यासयोः ॥ उदीचा
मातस्थाने यकपूर्वायाः ॥ भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ अभाषितपुंस्काच्च
॥ आदाचार्याणां ॥ ठस्येकः ॥ इसुसुक्तान्तात्कः ॥ चजोः कु घिण्ण्यतोः ॥ न्यङ्क्वादीनां च ॥ हो
हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ अभ्यासाच्च ॥ हेरचङि ॥ सन्लिटोर्जेः ॥ विभाषा चेः ॥ न क्वादेः ॥ अजिव्र
ज्योश्च ॥ ३ ॥ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ वञ्चेर्गतौ ॥ ओक
उचः के ॥ ण्य आवश्यके ॥ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ वचोऽशब्दसंज्ञायां ॥ प्रयोज्यनि

५०

१००

हु

योज्यौ शक्यार्थे ॥ भोज्यं भक्ष्ये ॥ घोर्लोपो लेटि वा ॥ ओतः श्यनि ॥ क्समस्याचि ॥ लुग्वा दुहदिहलिहगुहा
मात्मनेपदे दन्त्ये ॥ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ॥ क्रमः परस्मैपदेषु ॥ इषुगमिय
मां छः ॥ पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशी
यसीदाः ॥ ज्ञाजनोर्जा ॥ प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ४ ॥ मीनातेर्निगमे ॥ मिदेर्गुणः ॥ जुसि च ॥ सार्वधातु
कार्द्धधातुकयोः ॥ जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ पुगन्तलघूपधस्य च ॥ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधा
तुके ॥ भूसुवोस्तिङि ॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ गुणोऽपृक्ते ॥ तृणह इम् ॥ ब्रुव ई
ट् ॥ यङो वा ॥ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ बहुलं छन्दसि ॥ रुदश्च पंच
भ्यः ॥ अड् गार्ग्यगालवयोः ॥ अदः सर्वेषां ॥ ५ ॥ अतो दीर्घो यञि ॥ सुपि च ॥ बहुवचने झल्ये
त् ॥ ओसि च ॥ आङि चापः ॥ संबुद्धौ च ॥ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ ह्रस्वस्य गुणः ॥ जसि च ॥ ऋ

१०१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू॰ ८७ तोङि सर्वनामस्थानयोः॥ घेर्ङिति॥ आण्नद्याः॥ याडापः॥ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च॥ विभाषा द्वि
तीयातृतीयाभ्यां॥ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः॥ इदुद्भ्यां॥ औत्॥ अच्च घेः॥ आङो नाऽस्त्रियां॥ ६॥ ॥
५१ देविकादेवतास्फायोभुजमीनातेरतोदीर्घोविंशतिः॥ ॥इति सूत्रपाठे सप्तमाध्यायस्य तृ
तीयः पादः॥ ॥णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः॥ नाग्लोपिशास्वृदितां॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमी
लपीडामन्यतरस्यां॥ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य॥ तिष्ठतेरित्॥ जिघ्रतेर्वा॥ उरृत्॥ नित्यं छ
न्दसि॥ दयतेर्दिगि लिटि॥ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः॥ ऋच्छत्यॄतां॥ शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा॥ केऽणः॥ न
कपि॥ आपोऽन्यतरस्यां॥ ऋदृशोऽङि गुणः॥ अस्यतेस्थुक्॥ श्वयतेरः॥ पतः पुम्॥ वच उम्॥ १॥ ५१
शीङः सार्वधातुके गुणः॥ अयङ् यि क्ङिति॥ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः॥ एतेर्लिङि॥ अकृत्सार्व
धातुकयोर्दीर्घः॥ च्वौ च॥ रीङ् ऋतः॥ रिङ् शयग्लिङ्क्षु॥ गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः॥ यङि च॥ ई घ्रा

९८=

102

ध्मोः॥ अस्य च्वौ॥ क्यचि च॥ अशनायोदन्यधनायाबुभुक्षापिपासागर्धेषु॥ न छन्दस्यपुत्रस्य
॥ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति॥ अश्वाघस्यात्॥ देवसुम्नयोर्यजुषि काठके॥ कव्य
ध्वरपृतनस्यर्चि लोपः॥ द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति॥ शाछोरन्यतरस्यां॥ दधातेर्हिः॥
जहातेश्च क्त्वि॥ विभाषा छन्दसि॥ सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च॥ दो दद्घोः॥ अ
च उपसर्गात्तः॥ अपो भि॥ सस्यार्धधातुके॥ तासस्त्योर्लोपः॥ रि च॥ ह एति॥ यीवर्णयोर्दीधी
वेव्योः॥ सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्॥ आप्ज्ञप्यृधामीत्॥ दम्भ इच्च॥ मुचो
ऽकर्मकस्य गुणो वा॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य॥ ह्रस्वः॥ हलादिः शेषः॥ ३॥ शर्पूर्वाः खयः॥ कुहो
श्चुः॥ न कवतेर्यङि॥ कृषेश्छन्दसि॥ दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफण
त्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्

103

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू॰८७

५२

मर्म्र्ज्यागनीगंतीतिच॥उरत्॥द्युति स्वाप्योःसंप्रसारणं॥व्यथोलिटि॥दीर्घइणःकिति॥अत
आदेः॥तस्मान्नुड्द्विहलः॥अश्नोतेश्च॥भवतेरः॥ससूवेतिनिगमे॥निजांत्रयाणांगुणःश्लौ॥
भृञामित्॥अर्तिपिपर्त्योश्च॥बहुलंछंदसि॥सन्यतः॥ओःपुयण्ज्यपरे॥४॥स्रवतिशृणो
तिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनांवा॥गुणोयङ्लुकोः॥दीर्घोकितः॥नीग्वंचुस्रंसुध्वंसुभ्रं
सुकसपतपदस्कंदां॥नुगतोनुनासिकांतस्य॥जपजभदहदशभंजपशांच॥चरफलोश्च
॥उत्परस्यातः॥तिच॥रोगूपधस्यच॥रुग्रिकौचलुकि॥रुतश्च॥सन्वल्लघुनिचङ्परेन
ग्लोपे॥दीर्घोलघोः॥अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशां॥विभाषावेष्टिचेष्ट्योः॥ईच्चगणः॥५॥

५२

॥ ॥णौचङ्याङः ङाछोःपूर्वःस्रवतिसप्तदश॥ ॥इतिसूत्रपाठेसप्तमाध्यायस्यचतु
र्थःपादः॥इतिसूत्रपाठेसप्तमाध्यायःसमाप्तः॥ ॥ॐ॥ ॥सर्वस्यद्वे॥तस्यपरमाम्रेडि

१०३

तं॥अनुदात्तंच॥नित्यवीप्सयोः॥परेर्वर्जने॥प्रसमुपोदःपादपूरणे॥उपर्यध्यधसःसामी
प्ये॥वाक्यादेरामंत्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु॥एकंबहुव्रीहिवत्॥आबाधे
च॥कर्मधारयवदुत्तरेषु॥प्रकारेगुणवचनस्य॥अकृच्छ्रेप्रियसुखयोरन्यतरस्यां॥य
थास्वेयथायथं॥द्वंद्वंरहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु॥पदस्य
॥पदात्॥अनुदात्तंसर्वमपादादौ॥आमंत्रितस्यच॥युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीया
स्थयोर्वान्नावौ॥१॥बहुवचनस्यवस्नसौ॥तेमयावेकवचनस्य॥त्वामौद्वितीयायाः॥न
चवाहाहैवयुक्ते॥पश्यार्थैश्चानालोचने॥सपूर्वायाःप्रथमायाविभाषा॥तिङोगोत्रादी
निकुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः॥तिङ्ङतिङः॥नलुट्॥निपातैर्यद्यदिहंतकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चि
द्यत्रयुक्तं॥नहप्रत्यारंभे॥सत्यंप्रश्ने॥अंगाप्रातिलोम्ये॥हिच॥छंदस्यनेकमपिसाकां

१०४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू॰ ४८

५३

क्षं॥ यावद्यथाभ्यां॥ पूजायां नानंतरं॥ उपसर्गव्यपेतं च॥ तुपश्यपश्यताहैः पूजायां॥ अहो
च॥ २॥ शेषे विभाषा॥ पुरा च परीप्सायां॥ नन्वित्यनुज्ञैषणायां॥ किं क्रियाप्रश्नेनुपसर्गम
प्रतिषिद्धं॥ लोपे विभाषा॥ एहिमन्ये प्रहासे लृट्॥ जात्वपूर्वं॥ किंवृत्तं चचिदुत्तरं॥ आहो उ
ताहो चानंतरं॥ शेषे विभाषा॥ गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत्॥ लोट् च॥ विभाषितं
सोपसर्गमनुत्तमं॥ हंत च॥ आम एकांतरमामंत्रितमनंतिके॥ यद्धितुपरं छंदसि॥ चनचिदि
व गोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः॥ चादिषु च॥ चवायोगे प्रथमा॥ हेति क्षियायां॥ ३॥ अहेति
विनियोगे च॥ चाहलोप एवेत्यवधारणं॥ चादिलोपे विभाषा॥ वैवावेति च छंदसि॥ एकान्याभ्यां
समर्थाभ्यां॥ यद्वृत्तान्नित्यं॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः॥ सगतिरपि तिङ्॥ कुत्सने च
सुप्यगोत्रादौ॥ गतिर्गतौ॥ तिङि चोदात्तवति॥ आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत्॥ नामंत्रिते स

५३

मानाधिकरणे सामान्यवचनं॥ विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं॥ ४॥ ॥ सर्वस्य बहुवचनस्य
शेषे हेति चतुर्दश॥ ॥ इति सूत्रपाठे अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ पूर्वत्रासिद्धं॥ नलोपः सु
प्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति॥ नमुने॥ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य॥ एकादेश उदात्ते
नोदात्तः॥ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ॥ नलोपः प्रातिपदिकांतस्य॥ नङिसंबुद्ध्योः॥ मादुपधाया
श्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः॥ झयः॥ संज्ञायां॥ आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती॥ उ
दन्वानुदधौ च॥ राजन्वान्सौराज्ये॥ छंदसीरः॥ अनो नुट्॥ नाद्घस्य॥ कृपो रो लः॥ उपसर्गस्या
यतौ॥ ग्रो यङि॥ १॥ अचि विभाषा॥ परेश्च घांकयोः॥ संयोगांतस्य लोपः॥ रात्सस्य॥ धि च॥ झलो
झलि॥ ह्रस्वादंगात्॥ इट ईटि॥ स्कोः संयोगाद्योरंते च॥ चोः कुः॥ हो ढः॥ दादेर्धातोर्घः॥ वा द्रुहमु
हष्णुहष्णिहां॥ नहो धः॥ आहस्थः॥ व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः॥ एकाचो बशो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू॰८

५४

भष्झषंतस्यस्ध्वोः॥ दधस्तथोश्च॥ झलांजशोंते॥ झषस्तथोर्धोधः॥ २॥ षढोः कः सि॥ रदाभ्यां
निष्ठातोनः पूर्वस्यचदः॥ संयोगादेरातोधातोर्यण्वतः॥ ल्वादिभ्यः॥ ओदितश्च॥ क्षियोदीर्घा
त्॥ श्योस्पर्शे॥ अंचोनपादाने॥ दिवोविजिगीषायां॥ निर्वाणोवाते॥ शुषः कः॥ पचोवः॥ क्षायो
मः॥ प्रस्त्योन्यतरस्यां॥ अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः॥ नुदविदोंदत्राघ्राह्रीभ्योन्यतर
स्यां॥ नध्याख्यापृमूर्छिमदां॥ वित्तोभोगप्रत्यययोः॥ भित्तंशकलं॥ ऋणमाधमर्ण्ये॥ ३॥ नस
त्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानिछंदसि॥ क्विन्प्रत्ययस्यकुः॥ नशेर्वा॥ मोनोधातोः॥ म्वो
श्च॥ ससजुषोरुः॥ अवयाःश्वेतवाःपुरोडाश्च॥ अहन्॥ रोसुपि॥ अम्नरूधरवरित्युभय
थाछंदसि॥ भुवश्चमहाव्याहृतेः॥ वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहांदः॥ तिप्यनस्तेः॥ सिपिधातोरु
र्वा॥ दश्च॥ र्वोरुपधायादीर्घइकः॥ हलिच॥ उपधायांच॥ नभकुर्छुरां॥ अदसोसेर्दादुदोमः॥

५४

१०९

॥४॥ एतईद्बहुवचने॥ वाक्यस्यटेःप्लुतउदात्तः॥ प्रत्यभिवादेशूद्रे॥ दूराद्धूतेच॥ हैहेप्रयोगे
हैहयोः॥ गुरोरनृतोनंत्यस्याप्येकैकस्यप्राचां॥ ओमभ्यादाने॥ येयज्ञकर्मणि॥ प्रणवष्टेः॥
याज्यांतः॥ ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः॥ अग्नीत्प्रेषणेपरस्यच॥ विभाषापृष्टप्रतिव
चनेहेः॥ निगृह्यानुयोगेच॥ आम्रेडितंभर्त्सने॥ अंगयुक्तंतिङाकांक्षं॥ विचार्यमाणानां॥
पूर्वंतुभाषायां॥ प्रतिश्रवणेच॥ अनुदात्तंप्रश्नांताभिपूजितयोः॥ ५॥ चिदितिचोपमार्थेप्रयु
ज्यमाने॥ उपरिस्विदासीदितिच॥ स्वरितमाम्रेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु॥ क्षियाशीः
प्रैषेषुतिङाकांक्षं॥ अनंत्यस्यापिप्रश्नाख्यानयोः॥ प्लुतावैचइदुतौ॥ एचोप्रगृह्यस्यादूरा
द्धूतेपूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ॥ तयोर्य्वावचिसंहितायां॥ ६॥ ॥पूर्वत्राचिषढोर्नसत्तेतइद्वि
दित्यष्टौ॥ ॥इतिसूत्रपाठेअष्टमाध्यायस्यद्वितीयः पादः॥ ॥मतुवसोरुसंबुद्धौछंदसि॥

१०८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स॰ ७८

५५

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा॥ आतोटि नित्यं॥ अनुनासिकात्परोनुस्वारः॥ समः सुटि॥ पुमः
खय्यम्परे॥ नश्छव्यप्रशान्॥ उभयथर्क्षु॥ दीर्घादटि समानपादे॥ नॄन्पे॥ स्वतवान्पायौ॥ का
नाम्रेडिते॥ ढ्रोढेलोपः॥ रोरि॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः॥ रोः सुपि॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य
योशि॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य॥ लोपः शाकल्यस्य॥ ओतोगार्ग्यस्य॥ १॥ उञि
च पदे॥ हलि सर्वेषां॥ मोनुस्वारः॥ नश्चापदांतस्य झलि॥ मोराजि समः क्वौ॥ हे मपरे वा॥ नपरे
नः॥ ङ्णोः कुक्टुक्शरि॥ डः सि धुट्॥ नश्च॥ शि तुक्॥ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं॥ मय उञो
वोवा॥ विसर्जनीयस्य सः॥ शर्परे विसर्जनीयः॥ वाशरि॥ कुप्वोः ᳲक ᳲपौ च॥ सोपदादौ॥ इणः
षः॥ नमस्पुरसोर्गत्योः॥ २॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य॥ तिरसोन्यतरस्यां॥ द्विस्त्रिश्चतुरि
ति कृत्वोर्थे॥ इसुसोः सामर्थ्ये॥ नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्य॥ अतः कृकमिकंसकुंभपात्र

५५

११०

कुशाकर्णीष्वनव्ययस्य॥ अधः शिरसी पदे॥ कस्कादिषु च॥ छंदसि वाप्राम्रेडितयोः॥ कः
करत्करति कृधि कृतेष्वनदितेः॥ पंचम्याः परावध्यर्थे॥ पातौ च बहुलं॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृ
ष्ठपारपदपयस्पोषेषु॥ इडायां वा॥ अपदांतस्य मूर्द्धन्यः॥ सहेः साडः सः॥ इण्कोः॥ नुम्
विसर्जनीयशर्व्यवायेपि॥ आदेशप्रत्यययोः॥ शासिवसिघसीनां च॥ ३॥ स्तौतिण्योरेव ष
ण्यभ्यासात्॥ सःस्विदिस्वदिसहीनां च॥ प्राक्सितादड्व्यवायेपि॥ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्या
सस्य॥ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसंजस्वंजां॥ सदिर
प्रतेः॥ स्तंभेः॥ अवाच्चालंबनाविदूर्ययोः॥ वेश्च स्वनो भोजने॥ परिनिविभ्यः सेवसितसय
सिवुसहसुट्स्तुस्वंजां॥ सिवादीनां वाड्व्यवायेपि॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यंदतेरप्राणिषु॥
वेः स्कंदेरनिष्ठायां॥ परेश्च॥ परिस्कंदः प्राच्यभरतेषु॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः॥ वेः स्क

१११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू·८८

५६

भ्रातेर्निसं॥इणः षीध्वंलुङ्लिटांधोंगात्॥विभाषेटः॥समासेंगुलेः संगः॥४॥भीरोः स्थानं॥अ
ग्नेस्स्तुत्स्तोमसोमाः॥ज्योतिरायुषः स्तोमः॥मातृपितृभ्यांस्वसा॥मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्यां॥अ
भिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां॥उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः॥सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः॥
निनदीभ्यांस्नातेः कौशले॥सूत्रंप्रतिष्णातं॥कपिष्ठलोगोत्रे॥प्रष्ठोग्रगामिनि॥वृक्षासनयोर्विष्ट
रः॥छंदोनाम्निच॥गविमुधिभ्यांस्थिरः॥विकुशमिपरिभ्यःस्थलं॥अंबांबगोभूमिसव्यापद्वित्रि
कुशेकुशंकुंगुमंजिपुंजिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यःस्थः॥सुषामादिषुच॥एतिसंज्ञायामगात्॥नक्ष
त्राद्वा॥ह्रस्वात्तादौतद्धिते॥निसस्तपतावनासेवने॥युष्मत्तत्ततक्षुःष्वंतःपादं॥यजुष्येकेषां॥स्तु
तस्तोमयोश्छंदसि॥पूर्वपदात्॥सुञः॥सनोतेरनः॥सहेःपृतनर्ताभ्यांच॥नरपरसृपिसृजिस्पृ
शिस्पृहिसवनादीनां॥सात्पदाद्योः॥सिचोयङि॥सेधतेर्गतौ॥प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौच॥सोढः॥

५६

११२

स्तंभुसिवुसहांचङि॥सुनोतेस्यसनोः॥सदिस्वंज्योः परस्यलिटि॥निव्यभिभ्योड्व्यवायेवाछंद
सि॥६॥ ॥मतुवसोरुजिचेउदुपधस्यस्तेो तिण्योभ्यःरोक्रस्वादेकोनविंशतिः॥ ॥इतिसूत्रपाठेऽष्ट
माध्यायस्यतृतीयःपादः॥ ॥रषाभ्यांनोणःसमानपदे॥अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि॥पूर्वप
दात्संज्ञायामगः॥वनंपुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः॥प्रनिरंतःशरेक्षुप्लक्षाम्र
कार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योसंज्ञायामपि॥विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः॥अह्नोदंतात्॥वाहनमा
हितात्॥पानंदेशे॥वाभावकरणयोः॥प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषुच॥एकाजुत्तरपदेणः॥कुम
तिच॥उपसर्गादसमासेपिणोपदेशस्य॥हिनुमीना॥आनिलोट्॥नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहं
तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषुच॥शेषेविभाषाकखादावषांतउ
पदेशे॥अनितेः॥अंतः॥१॥उभौसाभ्यासस्य॥हंतेरत्पूर्वस्य॥वमोर्वा॥अंतरदेशे॥अयनंच॥छं

११३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू.८

५७

दस्यदवग्रहात् ॥ नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ उपसर्गाद्बहुलं ॥ कृत्यचः ॥ णेर्विभाषा ॥ हलश्चेजुपधा
त् ॥ इजादेः सनुमः ॥ वा निंसनिक्षनिंदां ॥ न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपां ॥ षात्पदांतात् ॥ नशेः षांत
स्य ॥ पदांतस्य ॥ पदव्यवायेपि ॥ क्षुभ्नादिषु च ॥ स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ष्टुना ष्टुः ॥ न पदान्ताट्टोरनां ॥ तोः षि
॥ शात् ॥ यरोनुनासिकेनुनासिको वा ॥ अचो रहाभ्यां द्वे ॥ अनचि च ॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ श
रोचि ॥ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ दीर्घादाचार्याणां ॥ झलां जश्झशि ॥ अ
भ्यासे चर्च ॥ खरि च ॥ वावसाने ॥ अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ वा
पदांतस्य ॥ तोर्लि ॥ ३ ॥ उदःस्थास्तंभोः पूर्वस्य ॥ झयो होन्यतरस्यां ॥ शश्छोटि ॥ हलो यमां यमि लोपः
॥ झरो झरि सवर्णे ॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानां
॥ अ अ इति ॥ ४ ॥ ॥ रषाभ्यामुभौ ष्टुनो दस्थाष्टे ॥ ॥ इति सूत्रपाठे अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

५७

सू.८ ल.

५८

इति सूत्रपाठः समाप्तः ॥ ॥ संवत् १८४० आनंदनामसंवत्सरे कार्त्तिकशुक्लचतुर्दश्यां भृगुवासरे तद्दि
ने भडकंबकरोपनामकचिंतामणदीक्षितेन काश्यां विश्वेश्वरसंनिधौ लिखितं ॥ स्वार्थं परोपकारार्थं
च ॥ ॥ त्रीणि सूत्रसहस्राणि तथा नवशतानि च ॥ षण्णवति सूत्राणि पाणिनिः कृतवान्स्वयं ॥ ॥
॥ भडकंबकरोपनामकपांडुरंगदीक्षितस्येदं पुस्तकं ॥ ॥ शिवधन्यकाशी ॥ ॥ श्रीगजाननार्पणम
स्तु ॥ ॥ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीकाळभैरवाय नमः ॥ ॥

५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सू. ठ. ८

५८

॥ इतिसूत्रपाठः समाप्तः ॥

५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=19.08.19 10:55
,TRANSFERRED=2019/08/19 at 11:08:49
,PAGES=60
,TYPE=STD
,NAME=S0001492
,Book Name=M-719-SUTRAPATH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE60=00000060.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection